

Lirski subjekt u Ex pontu Ive Andrića

Vuksanović, Nika

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:722577>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-15**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

Zagreb, 22. veljače 2017.

LIRSKI SUBJEKT U *EX PONTU*

IVE ANDRIĆA

Diplomski rad

8 ECTS bodova

Mentor: dr. sc. Domagoj Brozović

Student: Nika Vuksanović

SADRŽAJ

UVOD	1
1. LIRSKI SUBJEKT	3
2. IVO ANDRIĆ – (HRVATSKI) LIRIČAR	4
2.1. Društveno – politički i književni kontekst.....	5
2.2. Andrić o svojem ranom stvaralaštvu	9
3. EX PONTO	10
3.1. Hibridnost forme (fragment kao gradbeni element)	14
3.1.1. <i>Ex Ponto</i> kao barokni plač.....	19
3.2. Andrić i Kierkegaard	21
3.2.1. Reznirani lirski subjekt.....	23
3.2.1.1. <i>Homo melancholicus</i>	25
3.3. Pejzaž kao adekvacija stanja lirskog subjekta	28
3.3.1. Viđenje noći	30
3.4. Homo religiosus	32
3.5. Ljudsko bratstvo	35
4. ZAKLJUČAK	38
5. POPIS LITERATURE	39

UVOD

Godine 1918. u izdanju *Književnog juga* u Zagrebu objavljena je knjiga pjesama u prozi *Ex Ponto* Ive Andrića, svojevrsni melankolični ispovjedni monolog u kojem se lirski subjekt javlja neposredno, u prvom licu jednine (za razliku od njegove kasnije proze) i artikulira specifično, stvarno i konkretno tamničko iskustvo. U zbirci je iskazan modni pesimizam tadašnjeg naraštaja, kojemu je s jedne strane primjerena izvanjska politička aktivnost te revolucionarne ideje, a s druge strane, u književnosti, odsustvo ekstremnog nacionalnog osjećanja te ispovjedni ton i kazivanje o vlastitim intimnim klonućima i porazima, odnosno zaokupljenost subjektivnim, melankoličnim raspoloženjima i kontemplacijama. Lirski subjekt kontemplira o vlastitim stavovima i shvaćanjima i zato se toliko koleba i oscilira između *da* i *ne*, optimizma i pesimizma, nade i skeptičnosti.¹ Svojom lirsko – meditativnom značajkom *Ex Ponto* privukao je iznimnu pozornost onodobne književne kritike, neki su ga kritičari smatrali najuspjelijom knjigom koju je dala mlađa generacija, a većina kritika bile su zapravo svojevrsne ispovijesti budući da su se mnogi mogli poistovjetiti s djelom, vidjevši u njemu „patnju i poniženje jednog naraštaja.“² Tako se i Miroslav Krleža pridružio pozitivnim kritikama, preporučujući čitateljima *Ex Ponto*: „[...] osjeća se mutna patnja kaotičnih prilika, ali su te pjesme uglavnom dokument stradavanja jedne čitave generacije, te ih zato valja pročitati drugi, treći i deseti put“³, ponavljajući misli iz predgovora Nike Bartulovića pod naslovom *Razgovori s dušom*. Među onima koji nisu dijelili takvo mišljenje ističe se Antun Branko Šimić (koji je u to vrijeme vodio bitku s *Književnim jugom*). Ranim djelom Ive Andrića bavili su se Miloš I. Bandić (1963.), Franjo Grčević (1972.), Radovan Vučković (1974.), Predrag Palavestra (1981.), Dušan Marinković (1984.), Cvjetko Milanja (1998.), Šimun Musa (2012.) te Krešimir Nemeć (2016.), dok se među malobrojnim kritičarima koji su proučavali i stilsko-umjetničku strukturu *Ex Ponto* ističe Aleksandar Petrov (1968.). Često korištena sintagma u literaturi *rano djelo Ive Andrića* podrazumijeva ostvarenja od prve Andrićeve pjesme *U sumrak* (1911.), preko pjesama objavljenih u časopisima *Vihor* i *Književni jug*, od kojih je pet objavljeno u *Hrvatskoj mladoj lirici* (samo je jedna nova), prijevoda, recenzija i prikaza, do dviju zbirki pjesama u prozi, *Ex Ponto* i *Nemiri* (1920.). Ta bi se

¹Usp. Bandić (1963: 67).

²Vučković (1974: 100).

³Vučković (1974: 101).

prva faza Andrićeva stvaralaštva, koja zauzima centralnu poziciju u njegovu promatranju, prema Grčeviću mogla označiti kao lirski.⁴ Imajući na umu ostatak literarnog opusa ovoga pisca, pjesnička produkcija ne predstavlja vrhunac književne proizvodnje, ali bi u povijesno-umjetničkom pogledu zasigurno trebala imati stanovito značenje kao element kontinuiteta, budući da doprinosi formiranju potpunije slike geneze i evolucije u njegovu stvaralaštvu.

Prvo poglavlje rada donosi kratku analizu pojma lirskog subjekta, nakon čega se drugom poglavlju razmatra Andrićevo rano stvaralaštvo u društveno-političkom te književnom kontekstu. Andrić je već kao mladić u kulturnim krugovima bio poznat kao usamljenik što je važno ako promatramo lirski subjekt kojeg, između ostalog, karakteriziraju melankolija, lirizam, tjeskoba, jad, samoća, unamunovstvo, kierkegaardstvo, solipsizam⁵, o čemu će biti riječi u trećem, opsegom najvećem poglavlju rada. Tamnica, bol i osjećanje neposredne ugroženosti egzistencije nalagali su mu literarni oblik u kome bi se stanja na granici sna, sjećanja i jave najbolje književno izrazila, što je rezultiralo svojevrsnom hibridnom formom. Naime, korijeni nekih priča i lik budućeg pripovjedača ukazuju se već u *Ex Pontu* prilično nedvosmisleno. Te pjesme u prozi vrsta su lirskog, kontemplativnog pripovijedanja, a kontemplativni ton zadržat će i dalje, kao što će za njega život i svijet zauvijek ostati tamnica, samo što će subjektivno osjećanje nezadovoljstva, samoće i patnje prerasti u objektivni doživljaj svijeta kojim vladaju ista osjećanja. Kako bi se pronašao izlaz i spas, potrebno je djelovati, zaključivati i boriti se, što se ipak ponajbolje može učiniti prozom, pripovijetkom i romanom. Bandić konstatira da je prijelaz na pripovijetku bio, dakle, „negacija melankoličnog subjektivizma, početak ispunjavanja programa (datog u *Ex Pontu*) o približavanju čovjeku i čovječanstvu i njihovim nevoljama.“⁶

⁴Usp. Grčević (1972: 41).

⁵Solipsizam se, kao filozofsko učenje prema kojemu postoji jedino subjektivno ja te se sve drugo i svi drugi nalaze u njemu i njegovoj svijesti, ističe kao Andrićev najčešći način suživljavanja sa svijetom i čovjekovim mjestom u njemu. (usp. Lovrenović, 2001., <http://archive.is/H2HL8>, pregledano 23. svibnja 2017.).

⁶Bandić (1963: 98).

1. LIRSKI SUBJEKT

Za razliku od teorije pripovijedanja, u teoriji lirike problem nužnosti utvrđivanja precizne stručne terminologije dugo se vremena negirao pa tako i danas supostoje razne terminološke i značenjske inačice pojma lirskog subjekta. Govoreći o instanciji govornika ili glasa koji čujemo u pjesmi, najčešće se rabe idući termini: lirsko ja, lirski subjekt, a ponekad i lirski junak.⁷ U novije vrijeme tim se problemom bavio Tomislav Bogdan u studiji *Ljubavi razlike*, gdje lirski subjekt definira kao „nenarativni analogon pripovjedaču iz narativnih tekstova.“⁸ Iako se sadržaj pojma lirski subjekt uglavnom preklapa sa sadržajem pojma lirskog ja, ova dva pojma razlikuju se u činjenici da je lirsko ja samo jedan od načina artikulacije lirskog subjekta, a Bogdan mu daje prednost u uporabi samo u slučaju kada je lirski subjekt u tekstu izražen zamjenicom ili nekim drugim deiktikom prvog lica jednine.⁹ Nadalje, subjekt lirskog teksta, koji u cijelosti predstavlja „proizvod/rezultat/konstrukciju danog teksta“¹⁰, načelno valja razlikovati od izvantekstnog, empirijskog autora, a njihovo izjednačavanje u analizama lirskih pjesmama najčešća su bila u slučaju kada su pjesme bile napisane u prvom licu jednine.¹¹ Dakle, odnos među ovim dvama pojmovima moguće je izjednačiti s onim između pripovjedača i autora u pripovjednom tekstu. S druge strane, nemoguće je potpuno razdvojiti lirski subjekt od autora (kao što su to činili simbolisti i parnasovci), budući da, iako ne mora izravno govoriti o autoru, lirski subjekt u određenoj mjeri uvijek to čini.¹² Willem W. Weststeijn polazi od činjenice da svaka pjesma „ima svoj vlastiti lirski subjekt čiji se lik formira načinom govora i razvojem lirskog sižea“¹³, a isti će upozoriti i na mogućnost provlačenja svojevrsnog modela subjekta kroz određeni autorov ciklus, stvaralačko razdoblje, pa čak i na njegov cjelokupni pjesnički korpus. Bogdan će pak ustvrditi da ipak postoje pjesme koje ne posjeduju lirski subjekt, pritom misleći na liriku dijaloga, čiji likovi „izmjenjuju replike bez obzira prisutnosti posredujuće iskazne funkcije.“¹⁴

⁷Usp. Jurić (2003: 242).

⁸Bogdan (2012: 25).

⁹Usp. Bogdan (2003: 42).

¹⁰Jurić (2003: 242).

¹¹Usp. Bogdan (2012: 28).

¹²Usp. Bogdan (2003: 45).

¹³Weststeijn (1989: 97).

¹⁴Bogdan (2003: 35).

2. IVO ANDRIĆ – (HRVATSKI) LIRIČAR

Najveći dio Andrićeve pjesničke produkcije do 1923. godine nastao je u zagrebačkom književnom i kulturnom krugu te ga u tom okviru valja promatrati kao pjesnika hrvatske književnosti¹⁵ i to u razdoblju što ga pokriva hrvatski ekspresionizam (1914.-1928.).¹⁶ U Andrićevu pjesništvu ranog razdoblja, od prve objavljene pjesme *U sumrak*, do njegovih knjiga lirike u prozi, *Ex Ponto* i *Nemiri*, zastupljena su gotovo sva stilska usmjerenja toga vremena, „iako ga nijedna škola nije posve obuzela.“¹⁷ Nazočnost lirskog sloja, odnosno meditativnog lirizma te lirske, ispovjedne komponente očituje se u gotovo svim etapama Andrićeva stvaralaštva.¹⁸ Iako pripovijetkom *Put Alije Đerzeleza* nastupaju promjene na formalnom, sadržajnom i estetičkom planu, Andrić i dalje zadržava svoj karakterističan melankoličan ton pun boli, rezignacije, usamljeničtva, jada, tjeskobe i nokturalnih atmosfera, svojstvenih neoromantičarskoj poetici.¹⁹ Dok se u pjesničkom razdoblju mladog Andrića osjeća tendencija prema epskoj naraciji i oblikovanju priče, kod zrelog je Andrića, u njegovim kasnijim novelističkim i romanesknim radovima, izražena lirska refleksija i evokacija, pa tako dijelovi nekih romana podsjećaju na detaljniju razradu motiva iz lirskih fragmenata, na što upućuje i Miroslav Krleža u tekstu povodom piščeve smrti. Na posvećenost lirskom izrazu te na njegov potencijal u stvaralaštvu ovog „skrivenog pjesnika“ uputio je i Predrag Palavestra:

„Kao nepromjenjiva i objedinjavajuća konstanta u Andrićevu književnom djelu, taj unutarnji ispovjedni subjektivno-lirski sloj, što se proteže ispod površine narativnih formi i struktura, povezuje sve dijelove i sve oblike jedne velike književne građevine i označava središte sistema u kome se krije tzv. pravi subjekt djela.“²⁰

Nadalje, isti autor zaključuje da ispovjedni karakter Andrićeve lirike, kao jedna od konstanti u njegovu stvaralaštvu, ukazuje na trajnu i sudbinsku identifikaciju pjesnika i njegove pjesme, a Andrić i ostaje vjeran lirici kako bi ostao vjeran subjektivnom biću.²¹ Bandić ističe da se u *Ex*

¹⁵U tom relativno kratkom periodu i Andrić sam sebe smatra hrvatskim književnikom, jedno vrijeme čak i hrvatskim „nacionalistom“, a još 1933. godine tvrdi da su njegovi rani radovi dio antologije hrvatskog pjesništva. (usp. Poljak 2002: 7).

¹⁶Usp. Milanja (1998: 43).

¹⁷Musa (2012: 27).

¹⁸Usp. Nemeč (2016: 99).

¹⁹Usp. Nemeč (2016: 106).

²⁰Palavestra (1981: 10).

²¹Usp. Palavestra (1981: 49).

Pontu „najviše osjeća prisutnost pisca, ono subjektivno stvaraočevo *ja* koje pokreće, usmjerava, regulira sva zbivanja [...] koje će kasnije na čudesan, magistralan način biti potisnuto, jedva uočljivo, gotovo sasvim ušutkano“²², što je nagoviješteno već u njegovoj idućoj knjizi, *Nemirima*.

2.1. Društveno-politički i književni kontekst

Ivo Andrić već se za gimnazijskih dana počinje baviti poezijom. Godine 1911. objavljena je prva njegova pjesma *U sumrak*²³ u sarajevskom časopisu *Bosanska vila*, a u to je vrijeme i pobornik integralnog jugoslavenstva te pripadnik političko-revolucionarne omladinske organizacije Mlada Bosna koja se zalagala za oslobođenje južnoslavenskih naroda od austrougarske vlasti. Nakon vijesti o atentatu na austrougarskog prijestolonasljednika Franje Ferdinanda 28. lipnja 1914. godine, Andrić napušta Krakow te po dolasku u Split biva uhićen. Kao politički zatvorenik kratko vrijeme proveo je u splitskom i šibenskom zatvoru, kasnije je prebačen u mariborski, u kojem ostaje do ožujka 1915. godine, a za to vrijeme intenzivno se bavi pisanjem svoje prve knjige *Ex Pontu*.²⁴ Optužen je za veleizdaju Austro-Ugarske zbog suradnje s Mladom Bosnom, objavljenih članaka te objavljivanja *Prve proljetne pjesme*.²⁵ Andrić će u *Ex Pontu* i eksplicitno progovoriti o dramatičnom iskustvu uhićenja: „Visoka plava gospođo iz Maribora, ako Vas se jutros – sav u radosti voćnjaka koji cvate – sjećam, vjerujte da je bez gorčine neispunjene osvete, jer ja sam sretno zaboravio, opraštati nema šta, jer sam i onda jednako žalio i sebe i Vas.“²⁶ Boravak u mariborskoj tamnici ili *Studije u Marburgu* (kako ga je nazvao u svojim pismima prijateljici Evgeniji Gojmerac), bit će od posebnog značaja za njegov duhovni razvitak. U ožujku 1915. godine prebačen je na internaciju u Ovčarevu, nedaleko od Travnika, gdje nastavlja s pisanjem *Ex Ponta*. Međutim, Andrić je i dalje sklon rezignaciji i depresiji te zapisuje: „Užasno sam

²²Bandić (1963: 67).

²³Milanja navodi da je Andrić već u svojoj prvoj pjesmi „tematizirao osamljen i izdvojen status lirskoga subjekta zaronjena u svoj melankolični svijet.“ (Milanja 1998: 47).

²⁴Usp. Poljak (2002: 19).

²⁵Naime, u ovoj pjesmi, objavljenoj u Čerininu *Vihoru* za 1914. godinu, mladi Andrić eksplicitno postavlja nedvosmisleno pitanje: „Kad će doći kraljeve vojske?“ Žaneta Đukić Perišić prizivanje kraljeve srpske vojske opisuje prije kao stanje optimističnog iščekivanja, nego kao aktivistički odnos prema ideji oslobođenja. (usp. Đukić Perišić 2012: 166).

²⁶Andrić (2003: 75).

osamljen u Ovčarevu, psihički teže od tamnice.“²⁷

Početakom XX. stoljeća kod pripadnika Mlade Hrvatske i Mlade Bosne, kao i kod gotovo svih pripadnika mladih pokreta u Europi, s jedne strane javlja se želja za pobunom te političkim i društvenim aktivizmom, spremnost i poticanje na akciju, dok je s druge strane književnom krugu svojstven osjećaj turobnog, dekadentnog pesimizma i osamljeničtva te lirska i intimna klonuća.²⁸ Na društvenom se planu tako očituje zahtjev za promjenom društveno-političke scene, na kulturnom negiranje tradicije otaca, na književnom pak stanovito negiranje modernističkih artizama, dok će na osobnom planu biti izrazito njegovan kult patnje i žrtve.²⁹ Andrić je po tom pitanju u svom književnom radu bio „umjetnički pasivan“ (ili kako bi sam rekao „pasivno aktivan“) te se distancirajući od ideološkog naboja (izuzev nekoliko pjesmama poput *Prve proljetne pjesme* i *Noći crvenih zvijezda*), zatvorio u granice vlastitog iskustva i unutrašnjeg svijeta i samopromatranjem ponudio analizu subjektivnih stanja, nemira i nadanja. Stoga ne čudi činjenica što je Andrićevo rano pjesništvo Lauer nazvao „umjetnošću duše“, navodeći da je Andrić ostao vjeran psihopoetici moderne te zaključujući da „njegove rane pjesme imaju samo jednu temu koja se varira i razvija: melankoliju i beznade nesretnoga, usamljenoga, bolesnoga subjekta. I ono što prodire u te pjesme kao dašak ekspresionizma nisu polet i prevladavanje morbidnog ugođaja, već njihova daljnja intrikacija.“³⁰ Milanja stoga ističe: „Andrić je, dakle, od samoga početka pjesnik sa zadržkom lirskoga subjekta, u smislu akcije, što ne znači da njegov lirski subjekt nije uopće egocentriran, valjda zbog nemogućnosti da, poput Ujevića, odvoji pragmatičko – politički dio od umjetničkoga.“³¹ Ipak, *Bosanska vila*, časopis u kojem je objavljena prva Andrićeva pjesma, časopis je Mlade Bosne i s te strane očigledno je značajan Andrićev kontekst u idejnom i etičkom smislu. Uzevši u obzir da je odrastao u religioznom ozračju, ne čudi njegova sklonost ka mističnom, meditativnom i kontemplativnom.

Potrebno je istaknuti književnike koji su naročito utjecali na Andrića u njegovim stvaralačkim počecima. Kod nas su to prvenstveno Antun Gustav Matoš i Silvije Strahimir Kranjčević, čije *Izabrane pjesme* i *Trzaje* čita za vrijeme tamnovanja, a koji je kao pjesnik

²⁷Usp. Poljak (2002: 20).

²⁸Usp. Musa (2012: 25).

²⁹Usp. Milanja (1998: 46).

³⁰Lauer (2002: 203).

³¹Milanja (1998: 44).

melankolije i crne energije odgovarao tadašnjim Andrićevim duševnim nemirima. Stoga i ne čudi što je u *Ex Pontu* Kranjčevićeve stihove iz pjesme *Noći* lirski subjekt varirao na različite načine („I sve je bol i sve su jadi,/I kroz smjeh sve se na plač daje/“).³² Iz svjetske književnosti kao autoriteti ističu se Walt Whitman, Søren Kierkegaard, Friedrich Nietzsche i Arthur Schopenhauer (sa svojim antinomijom aktivni život-kontemplacija), a očita je povezanost i s nekim od ideja iz eseja Miguela Unamuna *O tragičnom osjećanju života*³³ (iako je on kod Andrića povezan s vitalizmom kao drugim polom), kao i utjecaj hrvatskog modernističkog kruga u koji je ušao i Andrić. Naime, Andrić se lako mogao poistovjetiti s razmišljanjima i prevladavajućim osjećajima onodobnih pjesnika hrvatske moderne (Matoš, Galović, Domjanić...), budući da su takva sumorna, pesimistična i hipertrofirana duševna stanja te doživljaj disbalansa između realnosti ideala, pogodovali njegovu senzibilnom mentalitetu i temperamentu. Kao i većina onodobnih književnika, Andrić je, usprkos međusobnim ideološko-političkim neslaganjima, A. G. Matoša smatrao svojim učiteljem (iako se nikad nije svrstao u krug matoševaca), pa je tako i komemorirao njegovu smrt govorom objavljenome u svibnju 1914. godine u *Vihoru*, a pročitano u Klubu hrvatskih studenata Zvonimir u Beču. U nekoliko je navrata Andrić napomenuo da je lirskoispovjedni govor prisvojio u duhu književne generacije mladih modernista pred Prvi svjetski rat, što je odredio kao „ignoranciju prema ozbiljnom književnom radu.“³⁴ Također, pjesnik Rabindranath Tagore imao je određeni utjecaj na mladog Andrića koji se ponajprije ogleda u lirskom govoru, filozofskoj mudrosti i osjetljivosti³⁵ te u formi kratkih zapisa koja je slična formi Tagoreovih pjesama. Svakako treba istaknuti i figuru Sørena Kierkegaarda, kojeg je Andrić upoznao još prije Prvoga svjetskog rata, a čiji se utjecaj naročito očituje u zbirci, o čemu će biti riječi u zasebnom poglavlju rada.

U *Ex Pontu* se miješaju raznorodni oblikovni principi. Avangardna strujanja dodiruju i mladog Andrića, „s tim da je kod njega avangardni aktivizam zaustavljen pred izrazitom refleksivnosti i sklonosti za logičnim slijedom zapućenim na sklad misli i oblika.“³⁶ Takva strujanja prvenstveno se odnose na ekspresionističku poetiku, kojom se želi izraziti kaos svijeta,

³²Usp. Nemeč (2016: 105).

³³Andrićeva poetska filozofija pretežno je izgrađena na tragičnom osjećanju života, koje je prema Unamunu „sama suština svesti jedinke i današnjih obrazovanih naroda.“ (usp. Palavestra 1981: 48).

³⁴Usp. Marinković (1984: 61).

³⁵Usp. Lovrić (2012: 133).

³⁶Musa (2012: 34).

između ostalog, rušenjem traga sklada jezikom, odnosno, ukidanjem gramatičko-sintaktičkih, a posebno semantičko-logičkih odnosa u jeziku.³⁷ U Andrićevu slučaju ekspresionistički utjecaji, potencirani subjektivizmom, nikad nisu „na štetu prokušane tradicije“³⁸, budući da ne dovodi posve u pitanje logiku jezika, a i ustraje u svojim oblikovnim rješenjima. Tako Sanjin Sorel *Ex Pontu* i *Nemire* smatra važnima u kontekstu ekspresionističke poetike te Andrića uvrštava u svoj leksikon hrvatskih ekspresionista³⁹, dok Dušan Marinković ističe kako je moguće zaključiti da se „ekspresionizam Andrića ne samo dotakao već da je dao posebno obilježje njegovu pjesničku iskazu“⁴⁰ te da je u *Ex Pontu* moguće pronaći i impresionističke i simbolističke komponente. Milanja pak ističe dominaciju nekih drugih poetika, prvenstveno novosimbolističke paradigme koja je prisutna unutar razdoblja što ga pokriva hrvatski ekspresionizam⁴¹, dok je ekspresionizam više zastupljen u predratnim pjesmama nastalim između 1912. i 1917. godine pa se tako u *Ex Pontu* očituje „određeno autorovo smirivanje u odnosu na prethodni ekspresionistički bunt“⁴², navodi Šicel, prema kojemu ova zbirka označava svojevrsno vraćanje „intimističko – emocionalnim obilježjima književnosti stvarane u razdoblju moderne.“⁴³ Shodno tome, Milanja u svojem djelu *Hrvatsko pjesništvo ekspresionizma* Andrića ističe kao „rubnog“ autora kad je riječ o ekspresionizmu (uz M. Feldmana, braću Micić te J. Kosora), za razliku od kanoniziranih autora (A. B. Šimića, M. Krleže, A. Cesarca te G. Krkleca)⁴⁴, ističući „poseban status lirskog subjekta „ogoljavanjem“ njegove duše“⁴⁵, svojstven ekspresionističkoj poetici te sutonska, nokturalna raspoloženja, sumorni ton i motive „oduhovljena pejzaža“, svojstvene modernističkoj poetici.⁴⁶

³⁷Usp. Musa (2012: 34).

³⁸Musa (2012: 27).

³⁹Usp. Sorel (2009: 54).

⁴⁰Marinković (1984: 64).

⁴¹Usp. Milanja (1998: 43).

⁴²Usp. Šicel (2007: 58).

⁴³Usp. Šicel (2007: 59).

⁴⁴Usp. Milanja (2008:175-176.).

⁴⁵Milanja (2008: 181).

⁴⁶Isto

2.2. Andrić o svojem ranom stvaralaštvu

Poznata je činjenica da je Andrić svoju poeziju cijenio mnogo manje nego svoja ostala književna djela, dok ju je, s druge strane, pisao tijekom cijeloga života, bilo kao pjesme, pjesme u prozi ili pak meditativno-lirske zapise, a njegov zadnji napisani književni tekst 1973. godine bila je upravo pjesma. Postoje razna izravna svjedočanstva u njegovim iskazima o svojevrsnom „odricanju“ od poezije. Tako u knjizi Ljube Jandrića *Sa Ivom Andrićem* ističe:

„Ja sam eseje, kao i stihove, pisao u predasima, odmarajući se od teškog rada na pripovijetkama i romanima. Moje je pravo da mislim da tu nisam postigao ono što mi je pošlo za rukom u drugim djelima... Uvijek mi se čini da sam se u pjesmama samo vježbao za naporan rad koji me čekao u zrelim godinama.”⁴⁷

Godine 1938. nije odobrio da bude predstavljen s *Ex Pontom* u ediciji suvremene jugoslavenske književnosti na francuskom jeziku, argumentirajući to u pismu na idući način:

„Ovo lirsko djelo iz rane mladosti, nastalo u neobičnim prilikama, ima svoje mjesto u mom književnom radu i kao polazna točka razumljivo je, opravdano i vjerojatno mnogome čitaocu i blisko. Ali mi izgleda nezgodno i pogrešno dati ga stranoj publici kao primjer naše suvremene književnosti i kao sliku moga književnog stvaranja. [...] Izgleda da je to jedna neminovnost: lirski dio stvaranja jednog pisca neophodan je u njegovom razvoju, razumljiv i prislan suvremenicima, ali od podređenog značaja prema cijelom njegovom životnom djelu.”⁴⁸

Još jedan podatak govori o Andrićevoj valorizaciji vlastita stvaralaštva iz ranoga perioda. Naime, za svog života odbijao je da njegove pjesme te lirske knjige *Ex Ponto* i *Nemiri* budu uvrštene u neko od izdanja izabranih djela, što se naposljetku desilo 1976. godine, kada je posthumno objedinjena sva Andrićeva lirika u šesnaest knjiga (kasnije u sedamnaest) pod nazivom *Sabrana djela* (sv.11). U *Travničkoj hronici* Andrić o promašenom pjesniku, francuskom konzulu Davilu, govori na sljedeći način:

„Kao kod svih pisaca bez dara i pravog poziva, i u njemu je bila uvriježena neiskorjenjiva zabluda da ima nekih svjesnih duhovnih radnji koje vode čovjeka ka poeziji i da se u poetskom stvaranju može naći utjeha ili nagrada za zla kojima nas život tereti i okružuje. Dok je bio mlad, on je sebi često postavljao pitanje: je li pjesnik ili nije? [...] Sada, poslije toliko godina i toliko napora, koji nisu

⁴⁷Lovrenović, 2011., <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/andric-i-poezija/>, pregledano 23. svibnja 2017.

⁴⁸Isto

donijeli uspjeha, čak ni neuspjeha, moglo je biti jasno da on nije pjesnik.“⁴⁹

3. *EX PONTO*

U *Razgovorima s dušom*, predgovoru prvoga izdanja knjige *Ex Ponto*, Niko Bartulović (inače Andrićev prijatelj i ideološki istomišljenik) iznio je i neka svoja sjećanja na Andrića, budući da su oko godinu dana dijelili istu ćeliju:

„Nedjeljama nije izlazio, a manijački izbjegavaše susrete ili poznanstva. I ta vrsta samoće bila mu je naravno nesrećom, jer ga je to bježanje od ljudi – od najveće svoje ljubavi i najvećeg svog zla – boljelo i vrijeđalo. Osim toga, mučila ga je i bolest, koju je i njemu kao i drugima tamnica ostavila.“⁵⁰

Miloš Crnjanski je povodom objavljivanja *Ex Ponto* 1919. godine izjavio:

„U ovim zapisima što su pjesme, u ovim pjesmama što su zapisi čini mi se da počinje nova povijest naše duše. [...] Ova je knjiga pisana njoj, jedinoj čistoj, i neporočnoj, vječnoj uzdanici: mladosti. Držim da je tragično vjerovati u knjige, uopće vjerovati. Andrić vjeruje. No jedno je neosporno s ovom knjigom: Andrić est arrivé.“⁵¹

Kritički tekstovi puno su se više bavili *Ex Pontom* nego *Nemirima* i manje pristupačnom predratnom poezijom, iako, promatrajući kasnija djela, on nema neku ozbiljniju vrijednost i ne smatra se velikim umjetničkim djelom. Milanović napominje da Andrić, pišući *Ex Ponto* (koji je za njega prije svega lirski zapis), nije imao nikakvih ozbiljnijih književnih ambicija, već da je riječ o istinskom nagonu da se spasi jedan „prisjen cvijeta“⁵²: „To se u meni njiše jedan vers, kao dar i uzdarje, kao prisjen cvijeta koji je procvao, cvao i opao, a da ga niko vidio nije.“⁵³ Kako je dolazilo do promjena u Andrićevim poratnim djelima, tako su se mijenjali i sistemi vrednovanja književnih djela, kao posljedica burne dinamike književnih kretanja toga perioda. Lovrić ističe da je Andrićeva uloga u njegovu stvaralaštvu u određenoj mjeri podređena estetici i etici književnog

⁴⁹Isto

⁵⁰Dimitrijević (1976: 71).

⁵¹Lovrenović, 2008., <http://www.matica.hr/kolo/310/ivo-andric-paradoks-o-sutnji-20591/>, pregledano 22. svibnja 2017.

⁵²Usp. Milanović (1966: 21).

⁵³Andrić (2003: 49).

djela⁵⁴, zalažući se za sklad, ljepotu i slobodu umjetničkog stvaranja. Međutim, od svojih prvih pjesama pa do kraja stvaralaštva, Andrić je odbacivao tradicionalna estetička pravila te je bio protiv krutih estetičkih uzoraka.⁵⁵ Povezujući pojmove estetike i lirike, Milivoj Solar zaključuje sljedeće: „Čini mi se zato da neće biti slučajno što Aristotel u *Poetici* eksplicitno nema pojam lirike, nego je taj pojam zapravo utvrđen u okvirima estetike koji su do te mjere široki, a zbog toga i neodređeni, da mogu obuhvatiti i ono što doista možemo, barem u našem dobu, povezati s „fenomenom lirskog“ u vrlo različitim područjima iskustava.“⁵⁶

Prvi svjetski rat je kod pisaca koji su pokušavali uobličiti svoja ratna iskustva među brojnim pitanjima nametnuo i sljedeće: „Kakav subjektivni umjetnički odnos da se uspostavi prema onome što je za sve bila zajednička ljudska drama?“⁵⁷ Tako je za mladog Andrića, koji je uhićen odmah po izbijanju rata te koji je potom proveo naredne tri godine u zatvoru i internaciji, pitanje o značenju takvih iskustava za sudbinu modernog čovjeka jedno od glavnih pitanja u njegovu književnom stvaralaštvu. Naime, on smatra kako je njegova temeljna zadaća (dok rat još traje) „održati kontinuitet negdašnjeg duševnog života, spasiti ideale svoje mladosti, koji evo postaju ideali cijelog naroda, i pronijeti ih kroz poplavu zla i stradanja u bolje dane“⁵⁸, o čemu piše u članku *Naša književnost i rat*, zaključujući sljedeće: „Mi smo još uvijek bolesnici i daleko smo od toga da postavljamo teze i razmatranja o svojoj bolesti. [...] Na našoj književnosti kao i na našem životu leži sjena teškog čekanja.“⁵⁹

Prema Milanoviću *Ex Ponto* predstavlja „dubok obračun sa svijetom i sobom“⁶⁰, „nemirno stjecište nade, bolova i sumnje, a ta kompleksnost i jest ono što ovoj knjizi, unatoč melankoličnoj blagosti njenoga osnovnog tona, daje vitalni dah životvornosti i modernosti.“⁶¹ Vučković ga pak definira kao „psihološko rasterećenje pjesnikove ličnosti“, kao i „lirsku registraciju doživljaja, poetsko uobličavanje svih nemira i raspoloženja koja su bila karakteristična za omladinu toga

⁵⁴Usp. Lovrić (2012: 132).

⁵⁵Usp. Musa (2012: 36).

⁵⁶Usp. Lovrić (2012: 132).

⁵⁷Milanović (1966: 16).

⁵⁸Milanović (1966: 17).

⁵⁹Isto

⁶⁰Milanović (1966: 22).

⁶¹Milanović (1966: 23).

doba.“⁶² Nadalje, isti zaključuje da u *Ex Pontu* lirski subjekt iznosi svoja tamnička raspoloženja u obliku misaono sažetih rečenica, a u *Nemirima* nešto kasnije „odbljeske“ tih raspoloženja, a obje zbirke prikazuju lirsku pozadinu raspoloženja jednog idealiste, tj. „direktno oslikavanje pjesnikovih subjektivnih raspoloženja i nemira.“⁶³ Kao glavno pitanje u *Ex Pontu* nameće se pitanje vlastitog ja, tj. pitanje lirskog subjekta, i „mogućnosti da ono progovori tako“⁶⁴ pa lirski subjekt kaže: „Neka ovaj od Boga poslani bol sažeže sve *moje* u meni, neka ispali ognjeno *ja* kao ranu i neka me iscijeli od posrtanja na putu želja i maštanja“⁶⁵, pri čemu početni stihovi upućuju na religiozno osjećanje svijeta, stihovi „ognjeno ja kao ranu“ na baroknu slikovitost, a završni na svijest lirskog subjekta o vlastitog tragici. Vrijeme i prostor kao da su „poništeni“ u *Ex Pontu*, budući da, osim spominjanja Maribora i vremena okupacije, nigdje nije izrečeno nešto što bi uputilo na konkretniju društvenu i povijesnu pozadinu.⁶⁶ Oni se, naime, mogu sagledati s dva aspekta: vrijeme i prostor u zatvoru te nakon izlaska iz zatvora, a zapravo naznačeni u onoj mjeri u kojoj omogućavaju „duhovno putovanje“ lirskog subjekta. Karakterizacija glavnog lika, tj. lirskog subjekta gotovo je nemoguća, pogotovo na temelju njegovih stavova o drugim ljudima, budući da se oni neprestano mijenjaju, ili bolje rečeno, budući da su međusobno suprotstavljeni.

Sam naslov ove zbirke povezan je sa zbirkom pjesama *Epistulae ex Ponto* (Poslanice ili Pisma sa Crnog mora) koju je napisao rimski pjesnik Publije Ovidije Nazon (43. godina pr. n.e. - 18. godina n. e.) za vrijeme svog progonstva. Miloš I. Bandić ističe različite vidove tamnica: „od tamnice kao prijetnje, simbola nasilja, prigušene misli, cenzure do tamnice kao stjecišta čovjekovog duhovnog i fizičkog sloma“⁶⁷, navodeći niz književnika koji su dijelili Andrićevo sudbinu po tom pitanju (Dostojevski, Oscar Wilde, Federico Garcia Lorca). Ovidije je bio među prvima koji je bio prognan i o tom iskustvu progovorio u svom djelu te jedino u tom smislu valja tražiti relaciju između ova dva književnika. Motiv tamnice („vlažne jazbine“), koji se prvi put javlja u *Ex Pontu*, a Andrić će ga kao svojevrсни lajtmotiv koristiti u mnogim kasnijim djelima (između ostalog, i u romanu *Prokleta avlija*), zapravo je metafora za život i svijet kao zatvor u kojem je kazna vječna i ljude kao zatvorenike i prokletnike, kao što će i prozor nadalje u

⁶²Vučković (1964: 99).

⁶³Isto

⁶⁴Vučković (1964: 109).

⁶⁵Andrić (2003: 62).

⁶⁶Raguž, 2009., <http://sveske.ba/en/content/razgovori-sa-samim-sobom>, pregledano 20. svibnja 2017.

⁶⁷Bandić (1963: 58).

Andrićevu stvaralaštvu ostati simbol zarobljenog i beznadnog života⁶⁸: „Kad su mi rešetke na prozoru bile tako guste da nisam mogao ni ruku pomoliti da mi kane kap kiše ili da me omiluje zalutao vjetar, tada je u mojoj duši, kao svjetiljka nad mrtvom radosti, planulo ovo svjetlo.“⁶⁹

Rad se neće baviti rodovskom i žanrovskom klasifikacijom tekstova u *Ex Pontu*, što je, uostalom, od sporednog značenja za ovu zbirku.⁷⁰ Budući da su očita neslaganja proučavatelja i interpretatora po tom pitanju, navest ćemo neka od određenja: za Vučkovića su to lirski dnevnički zapisi i jedan niz pjesama u prozi (ovakvo mišljenje zastupa i Marinković), odnosno lirska proza⁷¹ (kao i za Grčevića), za Crnjanskog su to prije svega pjesme; neki ih smatraju lirski feljtonizmom ili lirskim esejizmom, drugi pak lirikom u prozi (Šimun Musa) ili pjesničkom prozom, treći lirskim ispovijestima (D. Živković), dok su za A. Petrova to tekstovi različitih tendencija. Bandić govori o korektno pisanoj pjesničkoj prozi, dok ih Miroslav Šicel određuje kao poetsku prozu.⁷² Ukratko, termin lirska (pjesnička) proza te pojmovi pjesama u prozi najčešći su upotrebljavani oblici za *Ex Pontu*⁷³ pa se shodno tomu u radu primjenjuje upravo to određenje. Forma lirike u prozi bila svojstvena ondašnjoj generaciji mladih književnika koji su uglavnom dijelili slična duhovna stanja i raspoloženja.⁷⁴ Terry Eagleton u svom djelu *Teorija i nakon nje* navodi: „Razmotrimo, primjerice, razliku između poezije i proze. Jedini zadovoljavajući način da opišemo tu razliku jest da kažemo kako u poeziji autor odlučuje gdje završava redak, a u prozi o tome odlučuje tiskar“⁷⁵, a u tolikoj mjeri su i u *Ex Pontu* poništene granice između ove dvije književne vrste. Kao jedan od razloga nenadanog pojavljivanja ovakvog žanrovskog hibrida svakako je i taj što u liriku sve više prodiru „misaone komponente, refleksija, filozofsko i mudrosno uopćavanje“⁷⁶ (kao i kod Ujevića i Krleže). Milanja ističe da je kritika često zaobilazila pitanje generičkog određenja *Ex Pontu* (i *Nemira*) te da je uglavnom neargumentirano ove lirske zapise određivala kao pjesme u prozi (kao npr. Marinković) pa stoga

⁶⁸Usp. Bandić (1963: 70).

⁶⁹Andrić (2003: 24).

⁷⁰Usp. Marinković (1984: 60).

⁷¹Vučković (1974: 98).

⁷²Usp. Šicel (2007: 57).

⁷³Usp. Marinković (1984: 59).

⁷⁴Usp. Musa (2012: 38).

⁷⁵Raguž, 2009., <http://www.sveske.ba/en/content/razgovori-sa-samim-sobom>, pregledano 20. svibnja 2017.

⁷⁶Milanja (2008: 150).

iznosi mogućnost identificiranja s modelom što ga koristi Fran Mažuranić ili pak Miroslav Krleža u *Davnim danima*.⁷⁷

3.1. Hibridnost forme (fragment kao gradbeni element)

Ex Ponto napisan je u obliku triptiha⁷⁸ s ukupno 140 lirskih fragmenata s prijelomnim trenutkom subjektivne psihološke katarze.⁷⁹ Ukratko, u prvom ciklusu, koji motivira sljedeća dva, iznesena su pjesnikova iskustva vezana za prve dane boravka u mariborskom zatvoru (u trećoj i četvrtoj pjesmi u prozi lirski subjekt navodi uzroke zbog kojih je dospio u zatvor), u drugom, nastalom u vrijeme kućnog pritvora u Ovčarevu, nastavljaju se „razgovori sa samim sobom“, s tim da se introspekcija upotpunjuje mislima o ljudskom jadu, premoći zla te nestalnoj čovjekovoj prirodi, dok je treći uglavnom skup naknadnih doživljaja i slika pejzaža, gdje ne postoji čvrsta povezanost između tekstova, kao što je to slučaj u prva dva ciklusa.⁸⁰ Činjenica da je *Ex Ponto* pisan u vidu dnevnika⁸¹, navodi Vučković, uvjetuje na određeni način prirodu samog djela. Andrić, želeći prikazati vlastita iskustva i doživljaje, zadržava fabulativno-pričalačku osnovu, o kojoj se također može govoriti samo uvjetno, budući da je fabula „teško uočljiva i nerazpoznatljiva.“⁸² Hibridnost njegove forme proizlazi iz želje lirskog subjekta da sve proživljeno i zamišljeno estetizira, tj. da za to pronade odgovarajući umjetnički izraz⁸³, prateći na taj način osobnu dramu koja se isprepliće sa spletom asocijacija, sjećanja ili pak naknadnih promišljanja i opažanja. Ovakav oblik lirske proze, dnevničkog načina izražavanja te hibridne lirsko-epske vrste, u kojem se prelamaju unutarnji procesi⁸⁴, bio je svojstven tadašnjoj književnoj generaciji

⁷⁷Milanja (1998: 44).

⁷⁸Prva cjelina ima 26, druga 25, a treća 88 tekstova, sa završnim *Epilogom* koji je jedini nenaslovljen.

⁷⁹Andrić je u *Ex Pontu* dosljedan kronoložnosti fabule. Kronoložnost u slijedu motiva kojom se stvara se dojam pričanja priče česta je karakteristika u Andrićevu ranom pjesništvu, a što podsjeća tj. ukazuje na proznost koja postaje njegovim bitnim elementom. Na proznost upućuje ne samo slijed motiva, već i njihova raznorodnost, ali i variranje emocionalnih ugođaja (usp. Bandić 1976:23). Andrić želi obuhvatiti i druge zbiljske kategorije kao što su vremenska i prostorna, s ciljem izgradnje cjelovite spoznaje, tj. izražavanja života u totalitetu, što neizbježno vodi racionalnom diskursu i logičko-semantičkoj razini. (usp. Musa 2012: 30).

⁸⁰Usp. Marinković (1984: 63).

⁸¹Marinković ističe da se o *Ex Pontu* kao dnevniku može govoriti samo uvjetno, budući da se radi o nedovoljnom broju fragmenata s formalnim karakteristikama dnevnika. (usp. Marinković 1984: 59).

⁸²Usp. Marinković (1984: 60).

⁸³Usp. Nemeč (2016: 106).

⁸⁴Usp. Vučković (1974: 104).

„izgubljene“ omladine. Međutim, za razliku od većine takvih književnika, koji su lirsku temu „razvlačili“, Andrić je uspijevaao obrnutim postupkom, dakle, zgusnutim slikama, stvoriti lirsko-refleksivnu sintezu stvarne patnje. *Ex Ponto* je građen na principu „smjene pojedinih sekvenci“⁸⁵ (kao i mnoga djela nastala u tom periodu procvata filmske umjetnosti), što bi značilo „proširenje spoznajne mogućnosti i otkrivanje neke druge strane u duševnoj zbilji i intelektualnom životu pjesničkog subjekta.“⁸⁶ Marinković je mišljenja da „hibridni“ prozni oblik nije prikladna odrednica za *Ex Ponto* budući da određeni elementi kojima se asocira prozni žanr nisu dovoljni da bi bili osnovom oblikovanja⁸⁷, a jedan od argumenata je i taj da „svaki tekst u *Ex Pontu* teži da bude tekst za sebe, znači, da ne bude fragment, već završena i konačna cjelina.“⁸⁸

Lirski subjekt je u „razgovorima sa samim sobom“⁸⁹ u stalnom nalaženju i gubljenju Boga, a gotovo sve u *Ex Pontu* je zasnovano na procesu stalnog građenja i rušenja (Bog, sotona, ljubav, dobro, zlo, život, smrt) što ukazuje na činjenicu da je sve u stalnom pokretu, da je sve unutar svijesti te da ne postoje apsolutne kategorije: („Misao kao voda u gorskom viru, među stijenama gdje ne dolaze životinje i ne dopiru ljudi, grgolji, ponire, vraća se i baca i pjeni od stijene do stijene.“⁹⁰). Nemeč navodi da je lirski subjekt *Ex Ponto* biće dvostrukosti i da „traje u stalnim oprjekama: duša – tijelo, čistoća – grijeh, život – smrt, fizičko – metafizičko.“⁹¹ Tako je i žena u *Ex Pontu* viđena u kontradikcijama između nečeg apsolutno lijepoga i Majke Božje te demonskog. U svijetu lirskog subjekta u kojem je gotovo sve predstavlja izvor patnje, i žena se javlja kao izvor nove patnje i boli, kao ona koju „nemirno lovimo kao djeca leptira, a ona nam naizmjenice, ili zadaje bol ili se pretvara u svoju gorčinu“⁹² ili pak kao ona koja je „strašna vizija

⁸⁵Vučković (1974: 106).

⁸⁶Isto

⁸⁷Neki od elemenata prozne strukture koje Dušan Marinković navodi u svojoj knjizi *Rano djelo Ive Andrića* jesu sljedeći: „prvim tekstom motivira se buduće „pričanje“, „kraj prvog ciklusa naznačen je opaskom u zagradama: („Kraj prvog dijela.“)“, čime se realizira vrijeme, jedna od glavnih karakteristika proze, kontekst, pisanje proznom rečenicom u perfektu, kao i „pojava priče unutar pojedinih tekstova.“ (Marinković 1984: 60).

⁸⁸Marinković (1984: 60).

⁸⁹Svojevrsan filozofski dnevnik rimskog cara i filozofa Marka Aurelija nastao u vrijeme opadanja moći Rimskog Carstva, u kojem se jasno očituju pesimistične crte njegove stoičke filozofije s mislima o pokvarenosti svijeta i prolaznosti ljudskoga života te elementima fatalizma.

⁹⁰Andrić (2003: 44).

⁹¹Nemeč (2016: 111).

⁹²Andrić (2003: 35).

i otrov krvi naše.“⁹³ Nadalje, žena se javlja kao brižna majka, simbol najuzvišene ljubavi („Žao mi je majke moje i njezinih zaludnih bolova, muka i nadanja.“⁹⁴), ali i kao ljubavnica te predmet muškarčeve požude („Žene, vaša sjena leži na uspavanoj želji asketa i besanoj žudnji razvratnika. Da svedemo sve misli i težnje ovoga svijeta na njihove prvotne smjerove i istinske motive, ja mislim da bi ih veća polovica stala u toplo duplje vašeg pazuha.“⁹⁵). *Ex Ponto* obiluje primjerima duševnih previranja i ambivalentnih osjećaja lirskog subjekta koji potvrđuju činjenicu da je on biće dvostrukosti. Tako u jednom času lirski subjekt postupkom introspekcije izjavljuje: „Ali tu za mojim vjeđama – sklopim li samo oči – živi sva veličina života i sva ljepota svijeta“⁹⁶, dok u drugom času ta ljepota nestaje te ju zamjenjuje egzistencijalna tjeskoba i bol.

Melankolični, pretjerano osjetljiv te egzistencijalno ugroženi subjekt najviše je podložan bolu te „iskušenjima duše i tijela“⁹⁷, a *Ex Ponto* je i posvećen „svima, širom svijeta, koji su stradali i stradaju radi duše i njenih velikih i vječnih zahtjeva.“⁹⁸ Prvi koji je uočio prisutnost duhoborstva kod Andrića bio je Dragutin Prohaska, koji ga je smatrao bogumilskim nasljeđem.⁹⁹ Andrić od Kierkegaarda preuzima „dijalektički princip sukoba suprotnosti“, primjenjujući ga na individualni način. U vječnoj borbi duše i tijela religiozna svijest nameće pobjedu duše („Danju dok sunce vlada, bore se u meni zahtjevi tijela s istinama i zavjetima duše; i duša je uvijek pobjednica, jer pod ćutanjem krije vrisak i u odricanju utapa želje i strahove.“¹⁰⁰), „ali noću, u snovima [...] tijelo, koje danju sputavaju misao i ponos, dolazi do svojih prava; smjela divna duša čovjekova leži mrtva kao kamen na dnu mora, a tijelom gospodari bestijalan strah i nerazumljiva panika živaca.“¹⁰¹ Prisutnost duhoborstva moguće je oprimiriti i sljedećim rečenicama: „Otišao sam N-im na ples. Tijelo je bilo zadovoljno. A duša je u liku mršave

⁹³Isto

⁹⁴Andrić (2003: 26).

⁹⁵Andrić (2003: 35).

⁹⁶Andrić (2003: 26).

⁹⁷Vučković (1974: 117).

⁹⁸Andrić (2003: 23).

⁹⁹Andrićev doktorski rad svjedoči o tome da je bio poznavatelj bogumilstva kao svojevrstne sljedbe, ali ono nema nikakav presudan utjecaj na Andrićevu misao, a dokazano je i da „nema deističku osnovu kakvu ima manihejstvo u koje je ono često neopravdano svrstavano.“ (Musa 2012: 45).

¹⁰⁰Andrić (2003: 28).

¹⁰¹Isto

cigančice zebila i čekala pred portalom s košaricom ljubica.“¹⁰² Međutim, lirski subjekt samo navodi da je bio s nečasnim ženama, što se direktno ne odražava na duhovno stanje lirskog ja.

Dušan Marinković u svojoj knjizi *Rano djelo Ive Andrića* razlikuje dvije stvarnosti u Andrićevu pjesništvu: „lirsko Ja kao prema Ja prema sebi (individualnost i autentičnost) te lirsko Ja kao ja prema vani (spoznaja, logičnost, tipičnost, objektivnost, uvođenje zbilje)“¹⁰³, govoreći o alternaciji „subjektivnoga“ lirskog Ja i „objektivnoga“ lirskog Ja. Također, ističe da postoje dva svijeta tj. zbivanja, subjektivno i objektivno, a da Andrić nijednome ne želi dati prednost, već želi sačuvati razliku između njih, budući da jedno drugo uvjetuju: „Zanos nije samo reakcija subjekta, nego ima i poticaje koji su ga uvjetovali, izazvali.“ Mihail Bahtin razvio je teoriju zvanu ja-za-sebe i ja-za-drugoga:

„Ja-za-drugoga oblikovano je izvana kako bi se njime kao maskom prikrilo i sačuvalo nedosegnuto i neokrnjeno unutarnje biće ja-za-sebe, u čijoj sferi nema ničeg dovršenog, objektivnog i konačnog i u kome je pjesnikov istinski, pravi lik, „lik slobodne i nezavršene ličnosti“, nedefiniran i neuhvatljiv, vječit i nalik na božji lik.“¹⁰⁴

Ta su dva plana u *Ex Pontu* uglavnom bila različita i neusklađena, dapače u stalnim sukobima (kao i kod svih osjetljivih pisaca), ali su se ipak katkad i izjednačavali¹⁰⁵, navodi Palavestra, kao dominantnu temu u *Ex Pontu* ističući upravo kontrast između unutarnjeg i vanjskog svijeta.¹⁰⁶ Dakle, *Ex Pontom* dominira unutrašnje putovanje lirskog subjekta koji konstantno razmišlja o svijetu i svom položaju u njemu, tako da svaki tekst djelomično predstavlja odgovor na pitanje o smislu subjektive i ljudske egzistencije¹⁰⁷, ali se zasniva i na zbiljskom putovanju, budući da, iako ne postoje opisi neposrednih susreta, subjekt spominje promjene mjesta te putovanja, asocira na činjenicu da je zatvoren i da je rat¹⁰⁸, ali realno se ignorira te se ono nastoji prevladati imaginativnim, navodi Marinković.¹⁰⁹ Jedini realni događaji koje iznosi lirski subjekt jesu

¹⁰²Andrić (2003: 44).

¹⁰³Marinković (1974: 22).

¹⁰⁴Palavestra (1981: 15).

¹⁰⁵Usp. Palavestra (1981: 23).

¹⁰⁶Usp. Palavestra (1981: 43).

¹⁰⁷Usp. Marinković (1984: 61).

¹⁰⁸Tekst koji započinje rečenicom „Niska seoska soba“ zapis je o gladi i oskudici za vrijeme Prvog svjetskog rata i o njegovim posljedicama.

¹⁰⁹Usp. Marinković (1984: 61).

razgovori sa stablima, pticama, vjetrovima, snjegovima... Takvi susreti uglavnom se odvijaju kroz unutrašnje putovanje tj. kroz sjećanje: „Često sanjam noću da sam slobodan, da putujem (putovati i kretati se to je u mojim snovima najveća sreća), da se viđam sa znancima i da im pripovijedam kako sam teško živio prije.”¹¹⁰ U danim okolnostima ugrožene egzistencije, Andrić pribjegava literarnom obliku koji najbolje odgovara stanjima na granici sna, jave i sjećanja, u vidu nejasnih vizija. Tako lirski subjekt spominje Jelenu u pjesmi *Kuda ćeš, Jelena?* u kojoj daje personificiranu viziju ženske ljepote koja bi trebala odagnati patnju i obećati svjetlo¹¹¹, ali čitalac ne zna je li riječ o snoviđenju ili o konkretnoj osobi iz pjesnikova života.¹¹² U *Ex Pontu* težište je na „lirskoj refleksiji unutarnjih doživljavanja“¹¹³ kombinirano s viđenim i sanjanim. Pojedini pripovjedački zapisi koji zapravo predstavljaju „pričalačko predočavanje svijeta s kojim se pjesnik sukobljava“¹¹⁴ pokazuju da je razlika između Andrića kao pjesnika i kao pripovjedača minimalna, a u njima se i kriju začeci Andrićevih pripovijedaka. U trećem dijelu *Ex Ponta* ponajviše je takvih zapisa u obliku feljtonističkih skica. Dvojako značenje (realno i irealno) karakteristično je za opise pejzaža, kao i za većinu ostalih pripovjedačkih zapisa, a pronalazimo ga u priči o dvama prstenima (kao simbolima ljubavi i međuljudske vezanosti) u kojoj irealno značenje sugerira nestanak iluzije mladosti: „I u slici izgubljenog prstena na pješčanom dnu bi mi jasan život čovjekov i mladost i ljubav kako se kida i gubi i prolazi, bez nade i povratka.“¹¹⁵ Vučković navodi da ovakva barokna struktura simbolike, s naglašenom vizualnom patetikom, pogoduje razvoju patetično-simbolične groteske kakva je bila zastupljena u hrvatskoj ekspresionističkoj prozi¹¹⁶, napose kod A. B. Šimića. Tako lirski subjekt vlastiti gubitak iluzija postavlja u groteskne situacije, osjećajući prema njemu dozu gađenja: „Obijesna djeca su mi natakla napukao, drven obruč na vrat i sad se kraj mene samilosno i zburnjeno smiješi gradski stražar koji me probudio. Bilo me stid sunca.“¹¹⁷

¹¹⁰Andrić (2003: 29).

¹¹¹Musa (2012: 41).

¹¹²Nemec navodi da je riječ o spiritualnom biću koje će kasnije postati simbolom Andrićeva stvaralaštva.

¹¹³Vučković (1974: 108).

¹¹⁴Vučković (1974: 109).

¹¹⁵Andrić (2003: 32).

¹¹⁶Usp. Vučković (1974: 111).

¹¹⁷Andrić (2003: 33).

3.1.1. *Ex Ponto* kao barokni plač

Govoreći o hibridnosti forme *Ex Ponto*, valja istaknuti da Milivoj Solar njegov ustroj tumači kao barokni plač u tri dijela¹¹⁸ (kazna, *contemplatio* i iskupljenje, odnosno pokajanje) s epilogom¹¹⁹, navodeći da je u *Ex Ponto* očit odmak od barokne topike te mu je „dat moderan značenjski potencijal.“¹²⁰ Takva unutrašnja logika u razvoju teme potvrđuje intenzivni religiozni osjećaj lirskog subjekta.¹²¹ Palavestra ističe:

„Čitav *Ex Ponto* i dobar dio *Nemira* kao i gotovo cjelokupna njegova lirika, prožeti su osjećanjem grijeha, krivice, kajanja i ispaštanja zbog odvojenosti od života i nesudjelovanja u njemu. Iskupljenjem i trpljenjem melankolični sanjar se rezignirano izdvaja iz sredine, zatvara u svoj svijet, u vlastitu tamnicu i unutarnje progonstvo, gdje se u grčevitom utočištu provjerava istinita surovost života.“¹²²

Naime, lirski subjekt osjeća krivnju u duhovnom smislu (iz vremena prije nego što je zatvoren) te na boravak u tamnici gleda kao na kaznu, posebno ističući oholost:

„Oholost me nosila kao vjetar. Oganj kojim mi je sagarala duša nije me izjedao nego mi je davao snagu i zamah. Na borbe svijeta ja sam gledao kao što se s vedra visa gleda na magle koje se nadvijaju po dolinama. Bio sam nijemi, oholi gost života.“¹²³

Ili:

„Trgao sam najviše plodove, usne su mi bile krvave, žene su mi cjelivale ruke. Prolazile su godine i donosile svoje plodove, a ja sam se nazivao: gospodar života.“¹²⁴

U drugom dijelu lirski subjekt promišlja o grijesima te spoznaje krivnju:

„Bio sam žrtva muka koje sam sam sebi zadavao. Po sto puta sam prešao sve skale duševnih patnja. Pohodile su me sve nesreće koje samo može zamisliti jedna mašta. Grijesi, sumnje i kajanja. Bespomoćnost i strah djeteta, nemir i očaj zločinca.“¹²⁵

¹¹⁸Marinković govori o tri tematskomotivska bloka: krivnji, spoznavanju krivnje ili potrazi za autentičnom subjektivnošću te o konačno pronađenom i pomirenom *ja*. (usp. Marinković 1984: 66).

¹¹⁹Usp. Solar (1979: 450).

¹²⁰Marinković (1984: 63).

¹²¹Nemec (2016: 112).

¹²²Palavestra (1981: 50).

¹²³Andrić (2003: 23).

¹²⁴Andrić (2003: 24).

¹²⁵Andrić (2003: 46).

Kroz patnju lirski subjekt u trećem dijelu dolazi do očišćenja te konačno pomirenog i pronađenog *ja*:

„Nemoguće bi bilo podnijeti život sa svim varkama, nespornostima i zabludama, da čovjeku nije dana misao o Bogu naše duše, koji je utočište, istinito, pravедno i čisto.“¹²⁶

Ili:

„Osjećam časovitu, ali neizmjernu sreću i ja pijem kap iz nepresušnog izbora radosti ljudske, da i ja na čas ponese dijelak velikog križa, što ga nosi čovječanstvo.“¹²⁷

Na završetku zbirke *Ex Ponto*, u *Epilogu*, njezinom svojevrsnom rezimeu, dolazi do neočekivanoga semantičkog obrata, do konačne spoznaje vlastite egzistencije lirskog subjekta koji, prihvaćajući životnu stvarnost, slavi vrijednost života.¹²⁸ Jedna od mogućnosti čovjeka bolne svijesti jest pomiriti se s vlastitom prolaznošću, riješiti se misli o smrti aktivnim sudjelovanjem u životu te se posvetiti radu, u Andrićevom slučaju, književnom stvaralaštvu. Pripovjedna struktura *Ex Ponto* ogleda se, između ostalog, i u postupnom formiranju ispovjednog lirskog subjekta, kao svijesti u razvoju, samonalaženju te sazrijevanju, a *Epilog* na određeni način predstavlja „kraj lirskomediativne priče o tom sazrijevanju.“¹²⁹ U njemu se vodi razgovor između oca (Boga?) i sina gdje očajanje lirskog subjekta zamjenjuje nada. Naime, otac sinu postavlja pitanje: „Šta si vidio, sine moj, u ljetni dan?“, na što mu ovaj u više navrata odgovara da je vidio čovjekovu slabost i kratkovječnost, prolaznost ljubavi te da se život sastoji od „nepravilne izmjene grijeha i nesreće“, ali na očevo pitanje: „Hoćeš li da usneš, sine moj?“, on odgovara: „Ne, oče, idem da živim.“¹³⁰ Marinković razgovor s Bogom vidi kao odvrćanje od njega te „prihvćanje samoće koja se može prevladati jedino u djelatnom, u realnom.“¹³¹ Posljednja rećenica *Ex Ponto* svojevrsna je „pjesnićka deklaracija, *credo*, hod u susret budućnosti“¹³² kojom lirski subjekt daje do znanja da više ne teži da pobjegne od svijeta, već da

¹²⁶Andrić (2003: 68).

¹²⁷Andrić (2003: 76).

¹²⁸Usp. Nemeć (2016: 113).

¹²⁹Marinković (1984 :67)

¹³⁰Andrić (2003: 77).

¹³¹Marinković (1984: 62).

¹³²Bandić (1963: 66).

se u njemu pronade.¹³³ Suočen sa svojom smrtnošću te nesavršenošću ljudskih stvari, čovjek može nadvladati strepnju oslanjajući se na svoje sposobnosti, moći i rasuđivanje te mirno prihvatiti sve ono što je neminovno (u čemu nalazimo tragove stoicizma¹³⁴) kako bi stvorio preduvjete za pronalaženje duševnog mira.¹³⁵

3.2. Andrić i Kierkegaard

Složena struktura *Ex Ponta* uvjetovana je isto tako složenom dinamikom raspoloženja, misaonim nemirima, sukobima različitih poimanja te filozofsko-antropološkim pogledima lirskog subjekta. Valja napomenuti da je osnovi Andrićeve vizije svijeta bilo pokušaja svrstavanja ovog djela pod određene filozofske sisteme¹³⁶, što se pokazalo uzaludnim, tj. nemogućim iz više razloga. Naime, i sam Andrić, na tragu Kierkegaarda, a posebice Jaspersa, poriče mogućnost filozofsko-pojmovne sistematizacije pa će tako lirsko-refleksivni subjekt u *Ex Pontu* reći: „Ima izvjesnih mislioca čija filozofija nije drugo do neki duševni komoditet, neko rimovanje misli. U meni se buni istina i mrsko mi je to stiliziranje života duše, ta ljubav za red i to nasilno traženje simetričnosti.“¹³⁷ Druga rečenica svjedoči i o Andrićevoj ranoj stvaralačkoj samosvijesti, budući da svoje pjesme organizira neovisno o prevladavajućoj simbolističko-impresionističkoj paradigmi toga razdoblja¹³⁸, kao i o tome da je svjestan raznih proturječja. Zasnovana na „afektivnim reakcijama ugrožene egzistencije“, Andrićeva filozofija mijenja se usporedo s promjenom njegovih raspoloženja i u krajnjem slučaju nije joj svrha „izlaganje koherentnog misaonog sustava.“¹³⁹ Šimun Musa tako smatra da je u djelu riječ o „književnoj umjetnosti izrazite

¹³³Usp. Novaković (2010: 40).

¹³⁴Prema filozofiji stoicizma, u svijetu nema slučajnosti, a u životu čovjeka može biti riječi jedino o vladavini sudbinskoga te je mudrost života nađena u traženju suglasja sa sudbinom. „Sudbina čovjeka“ jedan je od najbitnijih momenata u učenju stoika, a sam je Andrić priznao da ga je književnom stvaralaštvu zanimala jedino ova tema.

¹³⁵Usp. Novaković (2010: 45).

¹³⁶Misaonost (prije svega svojstvenu prozi), kao bitan element *Ex Ponta*, uočili su gotovo svi koji su se bavili ovim djelom, uglavnom isključujući mogućnost svođenja u jedan krug zatvorenog sistema, budući da je riječ o impresijama osjećajnog lirskog subjekta koje se konstantno mijenjaju, a upravo ti sukobi misli i ambivalentnost osjećaja ukazuju na njegovu otvorenost pred raznim životnim pojavama.

¹³⁷Andrić (2003: 53).

¹³⁸Usp. Marinković (1984: 68).

¹³⁹Nemec (2016: 106).

misaono-filozofske naravi¹⁴⁰, isključujući mogućnost definiranja određene filozofske ili religiozne teme.

Kierkegaardov utjecaj na Andrića najbolje se očituje upravo u *Ex Pontu*. O odnosu između Andrića i Kierkegaarda u našoj kritici pisalo se razmjerno mnogo (pogotovo otkad je Niko Bartulović u pogovoru *Ex Ponta* istaknuo da je Andrić u tamnici čitao knjigu *Ili – ili*¹⁴¹ (1843.) poznatog danskog filozofa i pjesnika strepnje i očaja, kritičara službene Crkve te utemeljitelja egzistencijalizma), proučavajući ponajprije Kierkegaarda kao pjesnika, dakle njegova literarna djela zasnovana na psihičkim iskustvima, osjećajima rezignacije i straha, a ne baveći se Kierkegaardom kao filozofom te na temelju toga, bar donekle jednostrano, sagledavali ovaj odnos. Valja istaknuti da je Kierkegaardova filozofija egzistencijalne mučnine i tjeskobe plijenila pozornost tadašnjeg mladog književnog naraštaja, budući da je bila bliska literarnim djelima.¹⁴² Moglo bi se reći da je to što se pripisuje Kierkegaardovu utjecaju u nekoj mjeri i plod Andrićeve osobnog temperamenta i stava (što dokazuju i njegove prve pjesme) ili pak utjecaja nekih drugih književnika i filozofa.¹⁴³ I sam Andrić Ljubi Jandriću obrazlaže da Kierkegaardu duguje rasuđivanje o strahu, strepnji i premoći zla, ali je kategoričan u odbijanju presudnog utjecaja danskog filozofa: „Priznat ću vam – kaže on svom pratiocu – narodna svijest i epika imali su daleko snažniji utjecaj na mene.“¹⁴⁴ Ono što ih svakako povezuje je duševna srodnost koja stvara mogućnost podjednakih shvaćanja i razmišljanja, a time i oblikovanja tih misli u konkretno djelo. Kierkegaardova filozofija dijalektičkih krajnosti, „osjećanje beznađa i bezizlaznosti i patnje vlastite egzistencije, s jedne, i strasne religiozno-transcedentalne i apsolutne vjere, s druge strane“ ono je u čemu se ogleda najveća sličnost, s tim da Andrić ni ne pokušava pronaći racionalno-logička rješenja izlaska iz tjeskobe koja ga obuzima, već samo varira različite mogućnosti.¹⁴⁵ Tako su u lirskom subjektu, u međustanjima između totalne rezignacije i apsolutne vjere, stalno prisutni sukobi emotivnih raspoloženja i stanja depresije na temelju kojih se odigrava pjesnikova drama u *Ex Pontu*, formirajući na taj način i njezinu jedinstvenu strukturu.

¹⁴⁰Musa (2012: 44).

¹⁴¹M. I. Bandić smatra da je pitanju *Dnevnik zavodnika*, druga knjiga istog autora. (usp. Bandić 1963: 58).

¹⁴²Usp. Musa (2012: 45).

¹⁴³Usp. Bandić (1963: 61).

¹⁴⁴Lovrenović, 2008., <http://www.matica.hr/kolo/310/ivo-andric-paradoks-o-sutnji-20591/>, pregledano 20. svibnja 2017.

¹⁴⁵Usp. Vučković (1974: 145).

Iako je odbacivao Hegelovu filozofiju, od njega je preuzeo njegovu „dijalektiku i dijalektičko promatranje svih stvari, u sukobima negacije i afirmacije, a od religije, boreći se za njenu čistoću, preuzima pojam čiste i apsolutne vjere.“¹⁴⁶

Kierkegaard, koji pjesnika određuje kao „nesretno biće“, navodi i tri stadija ili egzistencijalna modusa tj. tri načina ljudskog života ili ostvarenja, odnosno tri vrste subjekta: estetski, etički i religiozni. Nemeć navodi da estetski subjekt, s prevladavajućim stanjima tuge, melankolije, samoće, žaljenja i sjećanja, „vlastitu prazninu ispunjava pustošnom ljepotom“¹⁴⁷, dok je s druge strane njemu suprotstavljeni etički subjekt kojemu su svojstvena stanja ravnodušnosti, društvenosti, samostalnosti te odgovornosti.¹⁴⁸ Religiozni subjekt, odnosno religiozni način života, koji Kierkegaard vidi kao vrhunac samoostvarenja koji pojedinac može postići te kao najvišu kategoriju u kvaliteti egzistencije, u sebi pomiruje prethodno navedena dva subjekta. U zbirci su zastupljena su sva tri stadija, „iako misaono reducirana.“¹⁴⁹ Nadalje, Nemeć ističe da je u *Ex Ponto* uočljiva tendencija estetskog subjekta približavanju etičkom subjektu, kada dolazi do spoznaje da u patnji nije sam, već je ona svojstvena cijelom čovječanstvu, koje preko nje „ide istini i dobru u susret.“¹⁵⁰ Takva teza koju je razvio lirski subjekt pojavljuje se u mnogim varijantama: „I moj rođeni bol i patnja dođoše mi kao nešto što nije besmisleno izdvojeno i osamljeno, nego živi kao mali dijelak velike tragedije čovječanstva koje se bori.“¹⁵¹ „Prošavši i kroz estetski i etički stadij, rješenje vidi u religioznom egzistiranju kao vrhuncu samoostvarenja što ga pojedinac može dostići“¹⁵², navodi Nemeć.

3.2.1. Reznirani lirski subjekt

Vučković navodi nekoliko oblika sukoba u lirskom subjektu u kojima se očituje stanje rezignacije u *Ex Pontu*¹⁵³, među kojima posebno ističe samoću, strah i melankoliju.¹⁵⁴ Samoća, koja

¹⁴⁶Vučković (1974: 113).

¹⁴⁷Nemeć (2016: 105).

¹⁴⁸Usp. Nemeć (2016: 105).

¹⁴⁹Nemeć (2016: 106).

¹⁵⁰Nemeć (2016: 112).

¹⁵¹Andrić (2003: 37).

¹⁵²Nemeć (2016: 112).

¹⁵³Usp. Vučković (1974: 117).

posebno do izražaja dolazi u trećem dijelu gdje se otkriva kao stalno stanje lirskog subjekta, usko je povezana s nemogućnošću subjekta da svoj identitet smjesti u obične ljudske okolnosti te on stremlji duhovnim vrhuncima ili pak Nietzscheovom „oštrom planinskom zraku“ (*Tako je govorio Zaratustra*)¹⁵⁵: „Sam sebi dolazim kao svijeća koju su zaboravili ugasiti pa izgara svu noć na oltaru kao neviđena žrtva u gluho doba“¹⁵⁶; „Sva tragika moga sadanjeg života može se stegnuti u jednu riječ; samoća.“¹⁵⁷; „Najgora nesreća i najstrašnija kazna mog života jest u tom što sam osuđen da živim sam.“¹⁵⁸ Iskustvo samoće gradira od prevladavanja vlastite boli osjetljive pjesničke ličnosti prema otkrivanju zajedničke tragedije čovječanstva¹⁵⁹, a motiv samoće bit će variran u mnogim drugim Andrićevim djelima.

Jedan od prvih fragmenata u *Ex Pontu* glasi: „Bojao sam se krvi koju sam čuo kako bije u mom ručnom zglobu, jer me je uvjeravala da živim, a to je bilo isto što i patnja“¹⁶⁰, gdje su strah i život poistovječeni s patnjom, a strah je viđen kao znak života, odnosno svijest o postojanju, što je vjerojatno motiv preuzet iz Kierkegaardova djela *Strah i drhtanje*.¹⁶¹ Za razliku od Kierkegaarda kod kojeg strah ima pozitivno određenje te predstavlja bit čovjekove perspektive¹⁶² (budući da vodi do „spoznaje apsoluta vjere i pravog iskušenja slobode“¹⁶³), kod Andrića je on izvor patnje i bola te stoga negativno određen; strah koji ga „zaskoči i pije i grize i tek s jutrom odlazi i ostavlja ga puna mraka i tegobe.“¹⁶⁴ Svi navedeni oblici pjesnikove rezignacije na kraju dovode do boli koja je ta čija je funkcija izlječenje i pročišćavanje.

¹⁵⁴Šicel kao dominantne riječu u *Ex Pontu* tako ističe samoću, bol i strah. (usp. Šicel 2007: 58).

¹⁵⁵Raguž, 2009., <http://sveske.ba/en/content/razgovori-sa-samim-sobom>, pregledano 20. svibnja 2017.

¹⁵⁶Andrić (2003: 43).

¹⁵⁷Andrić (2003: 44).

¹⁵⁸Andrić (2003: 66).

¹⁵⁹Usp. Bandić (1963: 81).

¹⁶⁰Andrić (2003: 24).

¹⁶¹Usp. Bandić (1963: 83).

¹⁶²Usp. Musa (2012: 46).

¹⁶³Vučković (1974: 118).

¹⁶⁴Andrić (2003: 38).

3.2.1.1. *Homo melancholicus*

Treći oblik je melankolija kao svojevrsan izvor stanju rezignacije (u čemu se opet ogleda sličnost s Kierkegaardom). Kao stalno obilježje Andrićevih stihova, melankolija koja je obuzimala Andrića zasigurno je usko povezana s nesigurnim prostorima i burnim vremenima u kojima je odrastao, kao i bolestima i tamnovanjem u zatvorima, suočavajući se s nemoćima ljudskog uma. Na nju je, kao „bitnu polugu Andrićeva duševna gibanja“¹⁶⁵, prvi ukazao Niko Bartulović u predgovoru *Ex Ponta*: „Temeljna nota ove, sadržajem i oblikom neobične poezije jest jedna duboka melankolija.“¹⁶⁶ On smatra da je riječ o nečem što je „urođeno“ pa ističe da je i „sam Andrić svoju melankoliju pripisivao atavizmu“¹⁶⁷, s tim da treba uzeti u obzir i „tradicionalnu bosansku sklonost melankoliji.“¹⁶⁸ Branimir Livadić pak smatra da je ona „brižno odnjegovan artizam“: „To je neka vrsta psihološke poezije [sic!] koja ima svoje posebne efekte“¹⁶⁹, dok je Celia Hawkesworth ističe kao temeljnu crtu Andrićeva karaktera.¹⁷⁰

Sigmund Freud razlikuje žalovanje i melankoliju (u istoimenom eseju iz 1917. godine) kao dva odgovora na gubitak objekta (koji je mrtav, izgubljen ili pak sablastan¹⁷¹). Glavna razlika leži u tome što „žalovanje karakterizira uspješna prorada relacije sa sablasnim, dok je melankolija drugo ime za neuspješnu proradu te relacije.“¹⁷² Drugim riječima, u prvom slučaju riječ je o normalnoj, a u drugom o patološkoj reakciji, odnosno o neuspješnom žalovanju. Ona se u duševnom smislu manifestira „duboko bolnim poremećajem raspoloženja, gubitkom zanimanja za vanjski svijet, nesposobnošću za ljubav, inhibicijom svih aktivnosti i opadanjem samopouzdanja, što se očituje osjećajem krivnje i samopredbacivanjem, a može eskalirati do sumanutog iščekivanja kazne“¹⁷³, što je podrobnije objašnjeno u poglavlju *Ex Ponta kao barokni plač*.

U odnosu na raniji, predratni period, znakovit je pojačani naglasak na hipersenzibilnosti

¹⁶⁵Nemec (2016: 106).

¹⁶⁶Bartulović (1918: 8).

¹⁶⁷Nemec (2016: 106).

¹⁶⁸Isto

¹⁶⁹Nemec (2016: 107).

¹⁷⁰Usp. Nemec (2016: 107).

¹⁷¹Usp. Jukić (2011: 5).

¹⁷²Jukić (2011: 5).

¹⁷³Nemec (2016: 107).

lirskog subjekta kao introvertiranog bića, čija melankolija u *Ex Pontu* postaje „realnija, ozbiljnija i misaonija.“¹⁷⁴ „U zdrava čovjeka je centar mišljenja: život i njegova pitanja, a u melanholika: smrt i njene tajne“¹⁷⁵, progovara lirski subjekt ove zbirke. Iako se ispoljava u osjećaju izolacije i nemogućnosti komunikacije sa svijetom, ona je i jedan od glavnih pjesnikovih izvora nadahnuća i kreativnosti. U mnoštvu raznorodnih utjecaja, posebno se izdvaja Andrićev stav koji će u njegovu stvaralaštvu postati dominantan, „spoznaja o životu kao neizbježnoj patnji i tragediji kojoj se treba oduprijeti.“¹⁷⁶ Takva spoznaja zaokupljala je književnike od samih početaka svjetske književnosti pa je tako još Eshil smatrao da se saznanje stječe stradanjem, a Marcel Proust često je varirao tu tezu: „Književni rad se neprekidno obraća onim osjećanjima koja su vezana uz patnju.“¹⁷⁷ Patnja je kao svojevrsni stvaralački stimulans poslužila bezbrojnim književnicima. Andrić u razgovoru s Ljubom Jandrićem kaže: „Čini mi se da sam se cijelog života služio bojom i znakom svoje bijede. Samo se u žalosnoj bijedi, koju čovjek proklinje suzama i kajanjem, mogu javiti klici sreće, da ne kažem uspjeha“¹⁷⁸, ukazujući na bijedu kao izvor stvaralačkog nadahnuća. Na neki način, pišući književno djelo, oslobađa se unutarnje tjeskobe te „diskontinuitetu trajanja suprotstavlja kontinuitet misli i stvaranja, kao neku vrstu relativne besmrtnosti.“¹⁷⁹ Dakle, tek po dolasku u zatvor, lirski subjekt (kao govorna instancija autora kao stvarne osobe) uspijeva dosegnuti istinsku slobodu, tj. vrijeme provedeno u zatvoru može se označiti kao duhovno rođenje, a zatim i vrijeme nakon izlaska kao duhovni život, čiji je centar Bog (koji nije ni na jedan način opredmećen, a samo po vanjskim karakteristikama kršćanski, predstavlja jedno od duhovnih brojnih lica), odnosno Smisao.¹⁸⁰ Jelena Novaković u svojoj knjizi *Intertekstualnost Andrićevih zapisa* također spominje „mogućnost da se ontološka i egzistencijalna ograničenost koja je glavni izvor bolne svijesti prevaziđe kroz prihvaćanja određene životne mudrosti i kroz stvaralački napor.“¹⁸¹ Motiv rane čest je u Andrićevim djelima a pojavljuje se i u *Ex Pontu*: „A u svojoj tišini, satkanoj od bola privit ću misao što niče, kao ljutu

¹⁷⁴Vučković (1974: 98).

¹⁷⁵Andrić (2003: 40).

¹⁷⁶Bandić (1963: 63).

¹⁷⁷Isto

¹⁷⁸Milanović (1966: 23).

¹⁷⁹Novaković (2010: 48).

¹⁸⁰Raguž, 2009., <http://sveske.ba/en/content/razgovori-sa-samim-sobom>, pregledano 20. svibnja 2017.

¹⁸¹Novaković (2010: 51).

travu, na ovu ranu koja mi ne da živjet ni umrijet.“¹⁸² Jelena Novaković navodi da se taj motiv pojavljuje i kod Flauberta, čije je tekstove Andrić čitao i bilježio, a u kojima ističe da pomoću rada nastoji ublažiti svoju urođenu melankoliju, ali da je njen uzrok uvijek latentno prisutan kao neka duboka, skrivena rana.

Najveće duševne krize lirskog subjekta postajale su i njegova katarza i izvor stvaralaštva:

„I tada kad se je u kapanju miliona jednoličnih minuta, bez ikakve nade i promjene, moja duša pretvarala u pustinju koja više i ne žedni, kad su mi rešetke na prozoru bile tako guste da nisam mogao ni ruku pomoliti da mi kane kap kiše ili da me pomiluje zalutao vjetar, tada je u mojoj duši, kao svjetiljka nad mrtvom radosti, planulo ovo svjetlo. [...] Deset je tjedana bilo navršilo kad, okružena samoćom, prvi put progovori jasno moja duša.“¹⁸³

Kasnije, u *Znakovima pored puta*, Andrić spominje „bolnu svijest“ kao svojevrsan način odnosa prema životu u kojem ga svaki pojedinac proživljava na bolan način. U bolnoj svijesti leži čovjekov skepticizam, budući da on spoznao relativnost svega, kao i nemogućnost potpunog saznanja o sebi i drugima. Ipak, čovjek bolne svijesti, koji je najčešće umjetnik, istovremeno spoznaje i svoju nadmoć, budući da ga sama želja za dostizanjem apsoluta ističe među drugima koji su zaokupljeni banalnošću svakodnevnice. Andrićeva „bolna svijest“ može se povezati s „nesretnom svijješću“ iz Hegelove *Fenomenologije duha*, kao i iz Sartreove knjige *Biće i Ništavilo*.¹⁸⁴ Za Sartrea je stanje rascjepa suprotnost između egzistencije i esencije, tj. između bića-po-sebi i bića-za-sebe. Tako u Andrićevoj ličnosti opažamo „svakidašnje Ja“ koje je okrenuto „sunčanoj“ strani života, kao i Ja s „bolnom svijješću“ koje je pak okrenuto tamnoj strani.¹⁸⁵ Još je Hegel istaknuo da kršćanstvo nije ublažilo nesreću svijesti, tj. tu trajnu „bolnu svijest“ koja je prisutna kod Andrića, budući da je ostavila netaknutim sve bolne suprotnosti (kao što su npr. tijelo i duša, stvarnost i misao, čulno i duhovno). Bolna svijest vezuje se uz misli o čovjekovoj prolaznosti i smrtnosti, koje je Andrić kasnije sumirao u jednoj rečenici u *Znakovima pored puta*: „Čovjek je tragično biće kratka vijeka.“¹⁸⁶

¹⁸²Andrić (2003: 65).

¹⁸³Andrić (2003: 24-25.).

¹⁸⁴Usp. Novaković (2010: 9).

¹⁸⁵Usp. Novaković (2010: 18).

¹⁸⁶Novaković (2010: 20).

3.3. Pejzaž kao adekvacija stanja lirskog subjekta

Za razliku od Andrićeve poezije u kojoj je slabo zastupljena pejzažna lirika, oblikovanje pejzažom u *Ex Pontu* veoma je izrazito.¹⁸⁷ Kao i kod simbolista, kod Andrića je pejzaž sredstvo za izražavanje duševnih stanja.¹⁸⁸ Slike krajobraza, antropomorfizirani pejzaži, često dramatskog naboja, ukazuju na unutarnja previranja lirskog subjekta stilski praćeni slikovnim i pojmovnim sredstvima sukladnim ekspresionističkom postupku¹⁸⁹:

„Mračne se modre sjene po putevima, a mene je strah i sjena i puteva jer ne znam kakve ni goste nosi. Niču studene zvijezde i misli koje ne mogu nigdje da se stane. Tada iziđe, kao krvavi pečat na sve moje sumnje, crven, pun i zao mjesec iza brijega.“¹⁹⁰

Osim ekspresionističkih izražajnih sredstava, u *Ex Pontu* nailazimo i na simbolističke elemente pejzaža (inače zastupljenije u poeziji), koji često prelaze u ekspresionističke, nadrealističke ili imrpesionističke¹⁹¹:

„Rastem i bivam velik i bezimen kao podnevno nebo, modri žarki beskraj po kom bludi jedna čežnja bez prestanka; jedno se ogromno ognjeno sunce njiše od sljepoočice do sljepoočice. I te oči su posrnuli meteori, na bespućima traženja. Sve zri u šumu strasne igre, po zakonima vječnim i vječno istim. Povija me moćan vjetar, kršim se i zrim kao paprat u osoju.“¹⁹²

Petrov ističe da se na osnovi nekoliko zapisa može govoriti o „neposrednoj uslovljenosti unutrašnjih subjektivih preživljavanja fenomenom prirode“¹⁹³, odnosno, Marinkovićevim riječima, „bilo koja manifestacija u čovjeku ima analognu pojavu u prirodi – jedno upućuje na drugo“¹⁹⁴. Ta povezanost između lirskog subjekta/čovjeka s prirodom uglavnom se naglašava poredbom:

„A sav noćni nemir i strah bi mi nerazumljiv i dalek kao magla što leži po obroncima ispod

¹⁸⁷Usp. Marinković (1984: 65).

¹⁸⁸Usp. Grčević (1972: 42).

¹⁸⁹Usp. Musa (2012: 43).

¹⁹⁰Andrić (2003: 34-35.).

¹⁹¹Usp. Marinković (1984: 66).

¹⁹²Andrić (2003: 53).

¹⁹³Petrov (1968: 77).

¹⁹⁴Marinković (1984: 66).

mene.“¹⁹⁵

Ili:

„Melanholici su kao jasika, koja drhti i onda kada druga stabla i ne osjećaju vjetra.“¹⁹⁶

Dakle, *Ex Ponto* obiluje zapisima u kojima je dat „snimak unutarnjih stanja i raspoloženja, u vizualno-simboličnoj ekspresiji“¹⁹⁷, što je čest postupak u modernoj literaturi, a to se ponajprije odnosi na opise pejzaža koji reflektiraju subjektivnu dramu lirskog subjekta. Takav primjer nalazimo i u sljedećoj slici, koja ima dvojako značenje (stvarno i irealno):

„Procesije hode oko crkve i na groblje, naređuju se molitve s oltara, ali kiše nema. Naoblači se i zagrmi katkad, ali tada dune vreo vjetar koji nosi crvenu prašinu i rastjera oblake, a nemilosno nebo u boji čelika sja opet nad očajnom čeljadi i njivama koje sagaraju.“¹⁹⁸

Navedeni opis surovog i tvrdog bosanskog pejzaža¹⁹⁹ te suše jednog bosanskog sela, sažet u „objektivizirane snimke“, odgovara sušnom biću lirskog subjekta koje se pak bori protiv „vladavine suhog duha“ „u onom smislu u kom ga tumači moderna vitalističko-pesimistična antropologija.“²⁰⁰

Dušan Marinković u svojoj knjizi *Rano djelo Ive Andrića* ističe semantički i kompozicijski paralelizam kao bitnu odrednicu *Ex Ponto*. Andrić se, oblikujući kaotičnu zbilju lirskog subjekta te svijet besmisla i protuslovlja, vrlo često služi figurama misli: antitezom, kontrastom, poredbom, oksimoronom i paradoksom, a semantički paralelizam u većini tekstova prelazi i u kompozicijski paralelizam, budući da se smisao jedne rečenice ili pasusa suprotstavlja smislu druge rečenice ili pasusa.²⁰¹ Zapis *Neumoljivo krute i nepomične planine* jedan je od takvih zapisa, za kojeg Petrov drži da je po umjetničkoj vrijednosti iznad većine ostalih zapisa u *Ex Pontu*²⁰², a kojeg razmatra u okviru *poetskog u Andrićevoj prozi*. Zapis, kao i mnogi drugi, započinje deskripcijom te je u prvom pasusu (ili u „proznoj strofi“ kako bi rekli neki naši

¹⁹⁵Andrić (2003: 37).

¹⁹⁶Andrić 2003:40

¹⁹⁷Vučković 1974:110

¹⁹⁸Andrić 2003:49

¹⁹⁹U književno-umjetničkom pogledu upravo su takvi opisi najuspjeliji.

²⁰⁰Vučković 1974:110

²⁰¹Usp. Marinković 1984:77

²⁰²Usp. Petrov 1968:19

kritičari) težište na prirodi („Neumoljivo krute i nepomične planine gledaju s oblačna visa. Visoko ukočeno nebo. Tvrda nemilosna zemlja.“²⁰³), za razliku od drugog, u kojem lirski subjekt dolazi u prvi plan („Ne, ništa se neće dogoditi! Ne, planine se neće soriti! Nebo će ostati hladno i gordo na visini!“²⁰⁴). Međutim, već su posljednje dvije rečenice prvog pasusa potvrda unutrašnje impresije pokreta subjekta zapisa. Navest ćemo samo neke od zapisa koji su sačinjeni na taj način: *Danju dok sunce vlada, Noći su pune teških snova, U vjetrovitoj noći, Zle misli i crne slutnje, Sunce me osmaglo, Ima časova kad, Molitva u jutro, Svi koji duševno stvaraju, I što pogledam, Epilog.*²⁰⁵

3.3.1. Viđenje noći

„U vjetrovitoj noći.

Ja, čovjek nestalna srca, koji živim, bez mira, i radosti, gorak život o tuđem hlebu, nemirne prošlosti pune lutanja, nesnalaženja i stradanja, nestalne, teške sadašnjosti i mračne budućnosti, šiban strastima, potresen događajima, i mučen od ljudi, oboren i gažen na ulazu u život, podgrižen grijehom i borbom proti grijehu – ja žudim svom dušom mir i molim na čas od Boga život vedar i tih, da se ne kidam u sebi i ne lomim svijetom.“²⁰⁶

Aleksandar Petrov u svom djelu *U prostoru proze*, između ostalog, razmatra i o prirodi proznog izraza u *Ex Pontu*²⁰⁷ te ističe kako je u okviru druge rečenice ovoga zapisa predstavljen cijeli subjektov život u prošlosti i sadašnjosti te njegove vizije budućnosti. Naime, u toj rečenici osobna zamjenica *ja* predstavlja točku razgraničenja između dva različita dijela, a prvi dio navedene rečenice u funkciji je određivanja ličnosti lirskog subjekta koja je dana i na unutrašnjem i na vanjskom planu. Na život na vanjskom planu upućuju sintagme poput *gorak život o tuđem hlebu* i *mučen od ljudi* koje podrazumijevaju zatočenje, odnosno njegov karakter. Valja istaknuti činjenicu da se kao jedini glagol ističe glagol *živjeti* i to na taj način da iza njega dolazi zarez²⁰⁸ (nije riječ o životu bez mira i radosti), što implicira da ta *relativna rečenica* ističe

²⁰³Andrić 2003:23

²⁰⁴Isto

²⁰⁵Usp. Marinković (1984: 77).

²⁰⁶Andrić (2003: 39).

²⁰⁷Petrov (1968: 68-94.).

²⁰⁸Dušan Marinković ističe zarez kao ritmotvorni faktor, napominjući da Andrić često razdvajanjem dijelova

čin života, tj. egzistencije²⁰⁹, a živjeti znači prihvaćati razne proturječnosti u svijetu. Nadalje, budući da prvi dio prethodi obraćanju Bogu, Petrov smatra da sintagma *čovjek nestalna srca* ne označava samo lirskog subjekta, već i općenito čovjeka nestalna srca (mir traži onaj koji živi). Ovakav uvod obraćanju Bogu, sa spominjanjem života u cjelini, uspoređuje s molitvama u kojima se sažeto predstavlja grešan život, ističući neke ustaljene sintagme (*mučen od ljudi, oboren i gažen*). Iako se iz teksta ne očituje razlog ovakvom unutarnjem stanju lirskog subjekta, dobiva se jasna slika o karakteru događaja koji su na utjecali na njega.²¹⁰ Znakovita je i prva eliptična rečenica iz navedenog zapisa („U vjetrovitoj noći.“). Zapis, dakle, započinje označavanjem vremenskog trenutka (kao i mnogi drugi u *Ex Pontu*) koje je funkcionalno, pogotovo ako promatramo i atributivno određenje. Naime, ono je samo po sebi dramatično, a dramatičnost je dodatno povećana i izdvajanjem rečenice kao zaseban ulomak, pri čemu je zamjetljiv kauzalni odnos između unutarnjeg stanja lirskog subjekta i noći, kao i između atributivnog određenja u prvoj rečenici (vjetrovit) i određenja lirskog subjekta u drugoj²¹¹: nestalan, nemiran, mračan, šiban²¹² (što su uglavnom karakteristike Kierkegaardova estetskog subjekta²¹³, koje, uz neodlučnost i nesnalaženje, lirski subjekt prepoznaje kao svoje dominantne crte²¹⁴). Također, i glagoli kidati i lomiti mogu se pripisati vjetru. Na taj način promatrano, opis subjektova života može se shvatiti kao opis vjetrovite noći u kojoj subjekt žudi za mirom, kao zapis individualne egzistencije, odnosno kao zapis opće ljudske egzistencije.

Viđenje noći daje se u još jednom zapisu:

„Uvijek su noći bile mom životu kobne. Čuda su u meni nicala i kaosi hujali. Obuzdavao sam velike strasti, bio bitke, trpio poraze i slavio pobjede.

Krv su mi pile sjene koje noću duh pohode. Rješavao sam i zamrsivao, naizmjenice, bezbrojne zagonetke života i umišljene protivnosti.

rečenica stvara utisak brzog ritma, ali i da na taj način odjeljuje motive koji se osamostaljuju te funkcioniraju kao motivi u pjesmi. (usp. Marinković 1984: 70).

²⁰⁹Usp. Petrov (1968: 69).

²¹⁰Usp. Petrov (1968: 71).

²¹¹Poistovjećivanje noći i života te vjetra i stanja lirskog subjekta, kao i usvajanje religiozne simbolike, karakteristični su romantičarski postupci, a („griješna, ružna“) noć se, kao jedan od najčešćih motiva, pojavljuje i u Andrićevoj predratnoj impresionističko-simbolističkoj poeziji. (usp. Šicel 2007: 58).

²¹²Usp. Petrov (1968: 71).

²¹³Usp. Nemeč (2016: 111).

²¹⁴Isto

Međutim su vani prolazile noći kao božji pozdravi, ljetnje noći sa raskošnom tamom, mnoge mjesečine i zimske vjedrine sa suznim zvjezdama.“²¹⁵

U ovom zapisu jasno je uočljiv kontrast između dviju vizija noći, one kako ju doživljava lirski subjekt (za njega su sve noći kobne) te stvarnog lika noći (noći su uspoređene s božjim pozdravima te predstavljaju oličenje ljepote). Na širem planu, riječ je o kontrastu između čovjeka (disharmonija, nemir, ružnoća, nejasnoća) i prirode (harmonija, mir, ljepota, jasnoća). Subjekt egzistira usred harmonije i božanskog reda, ali je okružen kaosom, tj. kaos je u samom čovjeku. On, težeći kaos pretvoriti u harmoniju, pokušava u sebi pronaći odgovore na postavljene zagonetke života, ali ih ne pronalazi. Noć lirskog subjekta nezavisna je od noći prirode, odnosno od realnog svijeta.

3.4. *Homo religiosus*

Marinković religiozni svjetonazor ističe kao bitno određenje lirskog subjekta: „Ta bi se religioznost mogla odrediti kao kršćanska, ali s tom razlikom što se subjekt ograđuje od institucionalizirane vjere; prihvaća je kao vjeru slobodne individue.“²¹⁶ Dakle, u *Ex Pontu* prevladava kršćanski način razmišljanja i pogleda na svijet mesijanski označenog lirskog subjekta u njemu, što potvrđuje i frekvencija kršćanske simbolike i religioznih motiva kao što su to npr.: grijeh, križ, žrtva, molitva, iskušenje, praštanje, pokornost, čudo, sumnja, trpljenje, odricanje, prokletstvo...²¹⁷ Bog se u Andrićevim meditativnim zapisima pojavljuje raznoliko, i kao utjeha u teškim zatvoreničkim danima, ali i kao onaj koji ulijeva strahopoštovanje u jedinkama koje pak proizlazi iz nemogućnosti spoznaje pravog odnosa prema njima, tako da ideja božanskog ne može u potpunosti označavati čovjekov oslonac.²¹⁸ Rajmund Kupareo ističe da Andrićev odnos prema religiji posebice dolazi do izražaja upravo u Andrićevim prvim dvjema zbirkama, ali da ta religioznost nije uvjetovana određenim religioznim „credom“, budući da rijetko kad spominje Isusa i Bogorodicu (osim u svojim pripovijestima) ili Bibliju.²¹⁹ U predgovoru knjige *Ex Ponto, Nemiri, Lirika* koja je objavljena 1976. godine Risto Trifković smatra da su „izvjesni religiozni

²¹⁵Andrić (2003: 40).

²¹⁶Marinković (1984: 79).

²¹⁷Usp. Marinković (1984: 79).

²¹⁸Usp. Grčević (1972: 42).

²¹⁹Usp. Kupareo (1978: 309).

akcenti koji se javljaju u mladenačkom Andrićevom djelu od drugotnog značaja“ pa piše: „I veliki pisci, kao i svaki čovjek, bivaju određeni uvjetima sredine u kojoj se rađaju, mjestom i vremenom u kojima se razvijaju. Ono što je Andrić ponio iz skućenog bosanskog vilajeta na obroncima rodnog Travnika, bilo je brzo nadiđeno u njenoj višoj fazi intelektualnog sazrijevanja.“²²⁰ Upravo u opisima pejzaža neki književni kritičari vide svojevrsne ideje deizma s primjesama panteizma i religiozno-mistične filozofije.²²¹ Na tom tragu i Branko Livadić zaključuje da je religioznost zastupljena u ranom djelu Ive Andrića „bosanske provenijencije.“²²² Dragan M. Jeremić prvu Andrićevu misaonu fazu definira kao „tragički teizam“: „Ali ni Bog kao jedina izvjesnost ne donosi ublaženje životnih tegoba ni radost onome ko u njega vjeruje. [...] Nasuprot kršćanskom ortodoksnom transcendentnom optimizmu, Andrićev teizam je tragičan: Bog nije spasitelj, nego netko ko od nas traži žrtve i muke ne obećavajući iskupljenje. Za njega, Bog je, kao i za Kierkegarda 'strašan otac'.“²²³ Supostojanje različitih oblika, stupnjeva ili formi rezignacije koji se paralelno ispoljavaju u *Ex Pontu* karakteristično je i po pitanju vjere, druge dijakritičke krajnosti. Osim učestalog ispreplitanja na granici između sna i jave, stalna su i komešanja lirskog subjekta na granici između vjere i sumnje.

Katkad se Andrić približava Pascalovoj koncepciji skrivenog Boga. Naime, u njegovoj viziji čovjekova svijest ne može se pomiriti sa srazom između svoje nesavršenosti i božanskog savršenstva, kao ni s činjenicom da je Bog odsutan iz svijeta, iako postoji u duši vjernika, iz čega proizlazi njegov doživljaj skrivenog Boga koji sa sobom nosi osjećaje nostalgije i skrušenosti. Pascal isto tako govori i o nemogućnosti pojedinca da vlastitim snagama dođe do istine o svijetu i o sebi. I u egzistencijalnom obilježju bolne svijesti Andrić je blizak Pascalovoj tragičnoj svijesti, gdje je čovjek viđen kao biće osuđeno da cijeli život pati zbog svog neprirodnog položaja u svijetu u koji je bačen.²²⁴ Lirski subjekt, opterećen udaljenošću božanskog apsoluta i sviješću o ništavilu te činjenicom o nepomirenošću između relativnosti kojima je podređen čovjekov život, odnosno cjelokupno društvo te *ja* koje teži apsolutu, često se udaljava od objektivne stvarnosti

²²⁰Vučković (1974: 102).

²²¹Usp. Vučković (1974: 118).

²²²Marinković (1984: 78).

²²³Marinković (1984: 80).

²²⁴Usp. Novaković (2010: 35).

koja ga okružuje.²²⁵ Beskonačna udaljenost Boga dovodi do težnje za jednim apsolutom koji je, međutim, izgubio kršćanske konotacije. U trenucima beznada lirski subjekt pribjegava samosažaljenju: „O, izgubljeni, lijepi slobodni živote, tek malo na istok ili daleko na zapad, o teško meni, na suhom ukletom prudu, slušajući tvoj daleki šum.“²²⁶ Ipak, Bog je za Andrića apsolutni ideal istine, kao i priroda koja „nema ništa od ljudskih odnosa, ni tjeskobe, ni obzira, ni sitničavosti.“²²⁷ Lirski subjekt se uvijek pridizao, pouzdan u Boga, kojeg međutim nije poimao dogmatski, već kao „apsolutni duh“, nadu i istinu te vjerom odolijevao raznoraznim iskušenjima. „Zahvaćen mukama vlastite egzistencije, ali i negacijom toga stanja što se postiže vjerom, kao načinom prevladavanja (jer „vjera je najviši stupanj strasti“ po Kierkegaardu), otvaraju mu se perspektive slobode.“²²⁸ Tako Nemeč zaključuje da je lirski subjekt ove zbirke nesumnjivo *homo religiosus*.²²⁹

Uz biblijsko-kršćanski model poimanja čovjeka i svijeta, u *Ex Pontu* se javljaju i primjese istočnjačke panteističke filozofije koja je u to vrijeme bila izrazito popularna kod gotovo svih naših mlađih književnika.²³⁰ U duhu ovakvih filozofija, baziranih na antikeršćanskim osnovama, nastojalo se „pronaći jedan mogući modus svijeta u kome bi čovjek svoje granice određivao granicama svemira i prirodnog univerzuma.“²³¹ Ovakva složena i dijalektička pjesnikova vizija svijeta te struktura mišljenja, s određenom dozom sumnje prema čovjeku koja ga otuđuje od samoga sebe, upućuje na dominaciju tzv. vitalističko-pesimističke antropološko-filozofske struje, prema kojoj je, u interpretaciji Maksa Šelera, „čovjek ne samo po svom bivanju i svojoj egzistenciji nego i u pogledu svojih metafizičkih spoznajnih snaga više izgubio nego dobio.“²³² U *Ex Pontu* istovremeno supostoje različite antropološke varijante, odnosno pluralitet različitih gledišta koji je sažeto izražen, u čemu se i ogleda njegova estetska funkcija.²³³

²²⁵Usp. Novaković (2010: 37).

²²⁶Andrić (2003: 36).

²²⁷Andrić (2003: 36).

²²⁸Musa (2012: 46).

²²⁹Usp. Nemeč (2016: 113).

²³⁰Usp. Vučković (1974: 112).

²³¹Vučković (1974: 494).

²³²Isto

²³³Usp. Musa (2012: 40).

3.5. Ljudsko bratstvo

Bandić ističe da Andrićeva „stalna i stvarna revolucionarnost“ leži u težnji za promatranjem egzistencije napaćenih ljudi te njihovoj vječnoj težnji za srećom²³⁴, čiji se začeci nalaze upravo u *Ex Pontu*. Činjenica da se na više mjesta u djelu upućuje na povezanost lirskog subjekta s čovječanstvom koje pati sugerira poimanje lirskog subjekta kao simbola čovjeka. Lirski subjekt je tako „izlaz iz tamničke depresije i ratnog kaosa tražio u sebi, ali i u osjećanju solidarnosti s ljudima koji oko njega pate.“²³⁵ Očitu borbu da se osobnom doživljaju daju crte dubljeg ljudskog značenja i obratno iščitavamo u idućem zapisu²³⁶: „Je li kad bilo naraštaja i u naraštaju pojedinca na kom bi počivale ovako teške baštine i neminovno prokletstvo rase i krvi?“²³⁷ Dakle, na idejnom planu *Ex Pontu* izrazito važnu funkciju ima upravo odnos lirskog subjekta prema čovječanstvu, a ono što ih vezuje je patnja: „Nesrećni su moja braća.“²³⁸

Sa siromašnima je ujedinjen kroz patnju te stoga prema njima zastupa jednake stavove kao i prema čovječanstvu, dok bogate prezire, ali im oprašta. Pasivnoj hrabrosti lirskog subjekta, odricanju i predavanju pred neminovnostima života te ekspanziji egzistencije, suprotstavljena je vjera u čovjeka, odnosno ljubav prema ljudima²³⁹: „Osjećam veliku ljubav za ljude, za njina djela, za sreću i nesreću, za grijeh i strast i sav jad što iz njih izlazi, za borbe i posrtanja, za zablude i patnje i žrtve, za sve što je čovjekovo na ovoj planeti.“²⁴⁰ Ovakvo suosjećanje, dapače i izjednačavanje sa čovječanstvom, ističe se kao jedna od glavnih formulacija životnog programa koju će Andrić kasnije ostvarivati u svome književnom djelu. Sve te stavove o ljudima moguće je smjestiti u kategoriju koja je suprotstavljena prirodi, odnosno kozmičkom (kakav je slučaj u Kranjčevićevoj pjesmi *Iza spuštenijeh trepavica*²⁴¹): „Knjige su dobre; neka i ljudi; ali mnogo mi je bolje gledati kako kiša pada. Moj odnos prema pojavama u prirodi nema ništa od ljudskih odnosa, ni tjeskobe, ni obzira, ni sitničavosti. Ja tonem u njima i upijam ih u sebe, u isto

²³⁴Usp. Bandić (1963: 69).

²³⁵Milanović (1966: 23).

²³⁶Usp. Milanović (1966: 24).

²³⁷Andrić (2003: 33).

²³⁸Andrić (2003: 38).

²³⁹Usp. Bandić (1963: 65).

²⁴⁰Andrić (2003: 76).

²⁴¹Raguž, 2009., <http://sveske.ba/en/content/razgovori-sa-samim-sobom>, pregledano 20. svibnja 2017.

vrijeme.“²⁴²

„Svi koji stradaju i umiru za svoje istine jedno su s Bogom i čovječanstvom, i baštinici su vječnosti koja postoji samo za one koji vjeruju i pate, ugaoni su kamen u budućoj zgradi novog čovječanstva, koja će se, nakon svih muka i zabluda, ipak ostvariti kao misao božja na zemlji.“²⁴³

Ove riječi proizlaze iz boli, odnosno iz sjedinjenja s drugima u kozmičkoj patnji. Posredstvom boli dolazi do katarze, i to ne samo katarze lirskog subjekta, već i do opće katarze. Tu činjenicu potkrijepljuju misli lirskog subjekta iz jednog zapisa u kojem se, počevši od straha kao teze²⁴⁴: „ali sve je bilo muklo, bijelo i prigušeno kao pozadina tamnom glasu stare tragedije“, preko boli kao antiteze: „Bol se u meni digao do ekstaze vidio sam svu veliku braću kako pognuti pod teškom ognjenom aureolom prolaze“²⁴⁵, javlja katarzični učinak, odnosno trenutak izbavljenja, svjetlosti i bratstva kao sinteza: „došao je svijetli čas olakšanja, [...] (svi) imaju mirno lice u olakšanju koje daje veliki bol.“²⁴⁶ U prožimanju tjeskobe, straha, nade i „nemirne vjere“ lirskog subjekta leži „lirska snaga ove proze.“²⁴⁷ Lirski subjekt je između tih stanja spreman na katarzu koja obećava prevladavanje antiteze kao drugog dijalektičkog koraka te rađanje sinteze kao novog oblika života.“²⁴⁸ Kao što je već spomenuto, očita su različita poimanja istih pojava (napose straha) kod Andrića i Kierkegaarda. Naime, u Kierkegaardovoj dijalektici strah je „mogućnost slobode“, put do „vjerskog apsoluta“, dok kod Andrića on uvjetuje bol, nakon čega se pronalazi izlaz, tj. došašće nade i vjere.

Aforistički poetski zapis: „I sve što pogledam sve je pjesma i čega god se taknem sve je bol“²⁴⁹ predstavlja kulminaciju u fatalističkoj spoznaji lirskog subjekta²⁵⁰ te se nameće kao osnovno raspoloženje u *Ex Pontu*.²⁵¹ Suočen s velikom količinom boli i patnje, lirskom subjektu

²⁴²Andrić (2003: 36).

²⁴³Andrić (2003: 59).

²⁴⁴Usp. Musa (2012: 47).

²⁴⁵Andrić (2003: 37).

²⁴⁶Isto

²⁴⁷Musa (2012: 46).

²⁴⁸Isto

²⁴⁹Andrić (2003: 76).

²⁵⁰Usp. Nemeč (2016: 109).

²⁵¹Andrić na jednom mjestu indirektno govori da je pjesma istina, osjećanjem obuhvaćeni smisao ljudskog života i borenja, „njena stvarna poetičnost trebalo bi da bude u sintezi intelekta i emocije“ (Bandić 1963: 68), ali je u *Ex Pontu* melankolična senzibilnost lirskog subjekta uglavnom pod kontrolom intelekta.

često se, kao jedini izlaz, nameće pomisao na samoubojstvo. Ljubomir Maraković napisao je da je *Ex Pontu* knjiga sveljudskog bola te apoteoza patnje, a Miloš Crnjanski da je njezin autor fanatik bola. Bandić tu tezu ne smatra potpuno istinitom, ističući da se pojam fanatizam ne može vezati uz Andrića (barem ne u književnom kontekstu) te da bol (kao rezultat iskustva, odnosno vlastitog doživljaja svijeta) u *Ex Pontu* predstavlja dominantnu emociju kojoj lirski subjekt prkosi, ali ona istovremeno ne isključuje i druge manifestacije života.²⁵² Na određeni način moguće je govoriti o svojevrsnoj promjeni samozatajnog introverta u ekstroverta koji se okreće svijetu i pokušava izaći iz sebe:

„Sve što me sputava i što me zove; moje neka iščezne, da budem čist, jak i slobodan, a na dnu duše neka ostane samo ovaj jedini i veliki osjećaj koji mi daruje razumijevanje i samilost za sav jad čovjekov, i moćna ljubav koja ublažuje bol i stupa, svijetla i prekaljena, putem stvaranja.“²⁵³

Bandić je sumirao Andrićevo djelo navodeći da je riječ o poemi „o patnji i porazima ljudi u njihovoj bezgraničnoj čežnji za očovječavanjem.“²⁵⁴ Lirski subjekt je upravo preko ljudi spoznao patnju, a ona ga je „vratila, uputila ljudima – da istražuje njihovu zajedničku patnju.“²⁵⁵ Za razliku od Krleže koji djeluje ironijom i aktualnim činjenicama, a čiji je krajnji cilj društvo, Andrić se bavi ljudskom sudbinom i strastima, u čijem je središtu čovjek. Krešimir Šimić uspoređuje *Knjigu o Jobu* (također napisanu u formi triptiha) s *Ex Pontom*, odnosno Joba s lirskim subjektom *Ex Pontu*, a najveću sličnost vidi u prihvaćanju života koje dovodi do duhovne katarze.²⁵⁶ Na taj način lirski subjekt od fanatika bola postaje fanatik života. Drugim riječima, prilagođenom dekartovskom formulom *patim, dakle postojim*, iskazuje se lirski subjekt u Andrićevoj zbirci kao tragični junak koji živi u iščekivanju sreće, opirući se zlu.

²⁵²Usp. Bandić (1963: 12).

²⁵³Andrić (2003: 62).

²⁵⁴Bandić (1963: 12).

²⁵⁵Isto

²⁵⁶Usp. Šimić (2004: 84).

4. ZAKLJUČAK

U *Ex Pontu* lirski glas pojavljuje se kao lirsko ja, odnosno subjekt iskaza eksplicitno se predstavlja osobnom zamjenicom prvoga lica jednine, što bi značilo da je riječ o tekstualnom, književno-umjetničkom odrazu izvantekstnog autora kao konkretne osobe. Očigledna bipolarnost lirskog izraza ogleda se u razlikovanju dviju instancija, gdje je subjektu prepuštena izjavna uloga, dok su konstrukcija i izgled iskaza u nadležnosti autora. Naime, kontemplativni ispovjedni lirski subjekt, kao svojevrsna govorna instancija, na osnovi tamničkih iskustava te (ratnih) okolnosti u kojima živi, izgrađuje svoj stav, filozofiju, poetsku istinu, odnosnu sliku svijeta, bez tendencije širenja određenog učenja. Sklon stanjima melankolije, samoće, tjeskobe, boli, rezignacije i straha, on teži estetizaciji svega proživljenog i zamišljenog, svih svojih proturječja i egzistencijalnih stanja, pri čemu simbolistički i ekspresionistički elementi pejzaža imaju stanovitu ulogu korelata emocionalnim stanjima lirskoga subjekta. Ovi zapisi duševnih patnji i nemira često su nadograđeni ponekim snoviđenjem, meditacijom ili pričom koja postaje refleksija o stvarima u svijetu te je u tom smislu *Ex Pontu* građen na temelju smjene određenih sekvenci. Iako okružen samoćom, lirski subjekt gotovo jedini izlaz vidi u stvaralaštvu te u identifikaciji sa čovječanstvom u bolu pa zbirka obiluje razmišljanjima o individualnim i općim problemima, odnosno o smislu vlastite egzistencije te egzistencije čovječanstva s osobnim meditacijama lirskoga subjekta. Prvo Andrićevo bolno iskustvo, tamnovanje u austrougarskom zatvoru, pojačano uz to njegovom senzibilnošću, usmjerilo je i njegov duhovni razvitak, što se očituje u motivima tamnice i spremnosti čovjeka da odupre raznim životnim prijetnjama, koji će ostati jedni od bitnih motiva njegova stvaralaštva. Andrić je već u *Ex Pontu* uobličio stav da je na umjetniku da pati i da se nada, ali ne i da otkrije koji je uzrok tomu. Važnost *Ex Pontu* leži ponajprije u okviru razvitka cjelokupnog Andrićeva opusa, budući da ovaj rani rad predstavlja svojevrsni obrazac po kojem će biti napisana kasnija Andrićeva djela.

5. POPIS LITERATURE

- ANDRIĆ, Ivo (2003) *Ex Ponto, Nemiri, Lirika*. Zagreb: Mosta
- BANDIĆ, Miloš I. (1963) *Ivo Andrić: zagonetka vedrine*. Novi Sad
- BARTULOVIĆ, Niko. 1918. Razgovori s dušom. U: Andrić, Ivo, *Ex Ponto*. Zagreb: Izdanje „Književnog juga“. Str. 5-15.
- BOGDAN, Tomislav (2012) Lirika i tekstualni subjekt. U: *Ljubavi razlike: tekstualni subjekt u hrvatskoj ljubavnoj lirici 15. i 16. stoljeća*. Zagreb: Disput
- BOŠKOVIĆ, IVAN (2012) Književne kritike mladog Andrića. *Hum* 8. Mostar, Str. 141-167.
- DIMITRIJEVIĆ, Kosta (1976) *Razgovori i ćutanja Iva Andrića*. Beograd: Izdavačko informativni centar studenata
- ĐUKIĆ PERIŠIĆ, Žaneta (2012) *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga
- FREUD, Sigmund (1917) Žalost i melankolija. U: *Književni mesečni časopis* 31, 8-9. Str. 120-134.
- GRČEVIĆ, Franjo (1972) Rano djelo Ive Andrića. *15 dana* 8. Str. 40-43.
- JELČIĆ, Dubravko (2003) Andrićeve hrvatske teme i Andrić kao hrvatska tema. U: *Zbornik; Ivo Andrić i njegovo djelo*. Mostar
- JUKIĆ, Tatjana (2011) Žalovanje ili melankolija?: psihoanaliza i ekonomski problem Derridina marksizma. U: *Politička misao: časopis za politologiju* 48. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Str. 49-75.
- JURIĆ, Slaven (2003) Preobraženje glasova u lirici A. B. Šimića. U: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 29. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. Str. 242-251.
- KARAUŁAC, Miroslav (2003) *Rani Andrić*. Beograd: Prosveta

- KIERKEGAARD, Søren (1979) *Ili-ili*. Sarajevo: Biblioteka Logos
- KRAVAR, Zoran (1986) Lirska pjesma. U: *Uvod u književnost*. Zagreb. Str. 379-412.
- KUPAREO, Rajmond, Predstavnicu religije u djelima Ive Andrića. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 33, kolovoz 1978. Str. 300-313.
- LAUER, Reinhard (2002) *Studije i rasprave*. Zagreb: Matica hrvatska
- LOVRIĆ, Fabijan (2012) Ivo Andrić – genijalnost i tragičnost u recepciji podvojenosti i istine – pjesma ranog ciklusa *Ex Ponto*. U: *Književna Rijeka* 17. Str. 131-142.
- MARINKOVIĆ, Dušan (1984) *Rano djelo Ive Andrića*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo
- MILANOVIĆ, Branko (1966) Duh i priroda Andrićevih prvih knjiga. U: *Andrić*. Rijeka
- MILANJA, Cvjetko (1998) Ivo Andrić i ekspresionizam. *Književna revija* 1-2. Str. 43-55.
- MILANJA, Cvjetko (2007) Hrvatski novosimbolizam (uvodno poglavlje). U: *Književna republika* 5, 7/9. Zagreb. Str. 59-81.
- MILANJA, Cvjetko (2008) *Hrvatsko pjesništvo 1900.-1950.; Novosimbolizam; Dijalekatno pjesništvo*. Zagreb: Jerkić tiskara
- MUSA, Šimun (2012) Značajke Andrićeva pjesništva iz ranoga razdoblja. *Hum* 8. Mostar. Str. 25-62.
- NEMEC, Krešimir (2014) Lirski univerzum Ive Andrića. U: *Ex Ponto, Nemiri, Lirika*. Zagreb: Školska knjiga. Str. 249-281.
- NEMEC, Krešimir (2016) Homo melancholicus. U: *Gospodar priče: poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga. Str. 99-123.
- NOVAKOVIĆ, Jelena (2010) Andrićeva „bolna svest“. U: *Intertekstualnost Andrićevih zapisa*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Str. 15-51.
- PALAVESTRA, Predrag (1981) *Skriveni pesnik. Prilog kritičkoj biografiji Ive Andrića*.

Beograd: Slovo ljubve

- PETROV, Aleksandar (1968) *U prostoru proze: ogledi o prirodi proznog izraza*. Beograd: Nolit
- POLJAK, Željko (2002) *Hrvatski književnik Ivo Andrić*. Zagreb:
- ŠIMIĆ, Krešimir (2004) Jobovska suzvučja u Ive Andrića. *Književna Rijeka* 9. Str. 79-84.
- UŽAREVIĆ, Josip (1991) *Kompozicija lirske pjesme*. Zagreb
- VUČKOVIĆ, Radovan (1974) *Velika sinteza o Ivi Andriću*. Sarajevo: Svjetlost
- WESTSTEIJN, Willem G. (1989) Lirski subjekt. U: *Pojmovnik ruske avangarde*, knj. 6, Zagreb. Str. 95-117.

Internetski izvori:

- LOVRENOVIĆ, Ivan, *Andrić i poezija*, 2011., <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/andric-i-poezija/> (pregledano 23. svibnja 2017.)
- LOVRENOVIĆ, Ivan, Ivo Andrić, paradoks o šutnji, *Kolo* 2, 2008., <http://www.matica.hr/kolo/310/ivo-andric-paradoks-o-sutnji-20591/> (pregledano 22. svibnja 2017.)
- RAGUŽ, Marko, Razgovori sa samim sobom, *Sarajevske sveske* 25/26, 2009., <http://www.sveske.ba/en/content/razgovori-sa-samim-sobom> (pregledano 20. svibnja 2017.)
- ŠIPOVAC, Neđo, Očima tamničara, 2006., http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:278017-Ocima-tamnicara (pregledano 16. lipnja 2017.)
- Arhiv iz sedamdesetih, Ivo Andrić o zatvoru i knjigama, 2013., <http://www.zurnal.info/novost/16924/arhiv-iz-sedamdesetih-ivo-andric-o-zatvoru-i-knjigama>, (pregledano 30. travnja 2017.)

SAŽETAK

Rad se bavi istraživanjem koncepcije lirskoga subjekta u *Ex Pontu* (1918.), Andrićevoj zbirci pjesama u prozi, direktno vezanoj uz njegova iskustva iz ratnog razdoblja. U prvom dijelu rada tumači se pojam lirskoga subjekta te se razmatra društveno-politički i književni kontekst Andrićeva početnog stvaralaštva, dok je drugi dio rada usredotočen na analizu ispovjednog lirskog subjekta, s naglaskom na stanja melankolije, straha, boli i samoće.

Ključne riječi: *Ex Ponto, Ivo Andrić, lirski subjekt, melankolija, samoća*

Key words: *Ex Ponto, Ivo Andrić, lyrical subject, melancholy, solitude*